

концептосфера
и содержательный коммуникатор и коммуникант
структурный
конструкция
стиль
актуализация
трансформации
концептосфера
картина мира
иностранный
стиль
коммуникатор и коммуникант
структурный
конструкция
стиль
актуализация
трансформации
концептосфера
картина мира
иностранный
стиль
коммуникатор и коммуникант
структурный
конструкция
стиль
актуализация
трансформации
концептосфера
картина мира
иностранный
стиль

1

Num.

Vol. LV

Olomouc 2016

ROSSICA OLOMUCENSIA – Vol. LV
Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 1
Olomouc 2016

Hlavní redaktor – Editor-in-Chief – Главный редактор: prof. PhDr. Zdeněk Pechal, CSc.

Výkonný redaktor – Editor – Редактор-исполнитель:
Mgr. Jindřiška Kapitánová, Ph.D., doc. Mgr. Jitka Komendová, Ph.D.

Redakční rada – Editorial Board – Редакционный совет:

prof. PhDr. Helena Flídrová, CSc. (Olomouc)
prof. dr. Ulrike Jekutsch (Greifswald)
prof. PhDr. Mária Kusá, CSc. (Bratislava)
проф. Валерий Михайлович Мокиенко, д.ф.н. (Санкт Петербург)
prof. PhDr. Zdeněk Pechal, CSc. (Olomouc)
prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc. (Brno)
prof. PhDr. Jana Sokolová, CSc. (Nitra)
prof. PhDr. Zdeňka Trösterová, CSc. (Ústí nad Labem)
doc. PhDr. Zdeňka Vychodilová, CSc. (Olomouc)
проф. Алла Владимировна Злочевская, д.ф.н. (Москва)

Redakční kolegium - Editorial Advisory Board - Редакционная коллегия:

prof. Alla Arkhanhelska, CSc. (Olomouc)	Mgr. Jindřiška Kapitánová, Ph.D. (Olomouc)
doc. PhDr. Jiří Gazda, CSc. (Brno)	д-р Екатерина Солнцева-Накова (София)
PhDr. Jan Gregor, Ph.D. (České Budějovice)	prof. Ludmila Stěpanova, CSc. (Olomouc)
prof. UŚ dr hab. Andrzej Charciarek (Katowice)	PhDr. Ladislav Vobořil, Ph.D. (Olomouc)
doc. Mgr. Jitka Komendová, Ph.D. (Olomouc)	PhDr. Marta Vágnerová, Ph.D. (České Budějovice)

Adresa redakce – Contact Address – Адрес редакции:

Rossica Olomucensia, Katedra slavistiky, Filozofická fakulta UP, Křížkovského 10, CZ-771 80 Olomouc
jindriska.kapitanova@upol.cz, jitka.komendova@upol.cz

Rossica Olomucensia – Časopis pro ruskou a slovanskou filologii navazuje na ročenku *Rossica Olomucensia* vydávanou v letech 1968-2007. Od r. 2008 jsou pod hlavičkou *Rossica Olomucensia* vydávány dvě řady: 1) **Časopis pro ruskou a slovanskou filologii** (dvakrát ročně) s uvedením ročníku a čísla (např. Vol. XLVII a Num. 1, 2) a 2) **Sborník příspěvků z mezinárodní konference Olomoucké dny rusistů** s uvedením ročníku. Obě řady jsou rozlišeny podtitulem. V r. 2009 byla *Rossica Olomucensia – Časopis pro ruskou a slovanskou filologii* zařazena na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice. Elektronická verze časopisu je umístěna na stránce: http://www.rusistika.upol.cz/veda_a_vyzkum/rossica_olomucensia.html

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47
www.upol.cz/vup

Odpovědný redaktor: Mgr. Jana Kreiselová

Technická redakce: doc. Mgr. Jitka Komendová, Ph.D.

Návrh obálky: Ivana Perůtková

Vychází dvakrát ročně (červen a prosinec)

Náklad: 45 výtisků

ISSN 0139-9268 (print)

ISSN 1804-1434 (online)

Reg. č. MK ČR E 18418

ROSSICA OLOMUCENSIA

1

Num.

Vol. LV

Olomouc 2016

ČASOPIS PRO RUSKOU A SLOVANSKOU FILOLOGII

„Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2016 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.“

Adresa, na níž je možno časopis objednat:

Prodejna VUP

Biskupské náměstí 1

771 11 Olomouc

e-mail: prodejna.vup@upol.cz

e-shop: <http://www.e-vup.upol.cz/>

ROSSICA OLOMUCENSIA – Vol. LV
Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 1
Olomouc 2016

STUDIE – ARTICLES – СТАТЬИ

ВАЛЕНТИНА ЕГОРОВНА ГОЛОВЧИНЕР: Поэтика двух «товарищеских» стихотворений В. Маяковского: «Товарищу Нетте – пароходу и человеку» и «Разговор с товарищем Лениным»	5
АНАТОЛІЙ ПАНАСОВИЧ ЗАГНІТКО: Рівні та ступені міжчастиномовних транспозицій	23
ЛЮДМИЛА ВЕНИАМИНОВНА КУШНИНА, ОЛЬГА ВИТАЛЬЕВНА ПРОТОПОПОВА: Перевод художественного текста как синергия экосистем контактирующих языков и культур	41
МИРОСЛАВА ВОЛОДИМИРИВНА МАМИЧ: Мовний жанр «кулінарний рецепт» у контенті українського жіночого журналу	57
ИРИНА МИРОСЛАВОВНА СЫРКО: Концепт «Михаил Щепкин» в дневнике Тараса Шевченко	69

RECENZE – REWIEWS - РЕЦЕНЗИИ

Josef Šaur: Boris Nikolajevič Čičerin o ruských dějinách: (státní škola jako historiografický a společenský fenomén) (Jitka Komendová)	83
K. Koczur – Lejk: Bartłomiej Paprocki – piśmiennictwo i przekład. W stronę kontrreformacji. K. Prażáková: Obraz Polsko-litevského státu a Ruska ve zpravodajství české šlechty (1450–1618) (Michał Hanczakowski)	85
Pograniczność i pogranicza w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych Wojciech Chlebda i Ivana Dobrotová (eds.) (Magdalena Kafara)	89

ZPRÁVY – NOTES/NOTICES – ОТЧЕТЫ/ОБЪЯВЛЕНИЯ

RADOMÍR VLČEK: Výzkumné centrum pro dějiny východní Evropy posílí česká rusistická studia	93
---	----

ВАЛЕНТИНА ЕГОРОВНА ГОЛОВЧИНЕР

Россия, Томск

**ПОЭТИКА ДВУХ «ТОВАРИЩЕСКИХ»
СТИХОТВОРЕНИЙ В. МАЯКОВСКОГО:
«ТОВАРИЦУ НЕТТЕ – ПАРОХОДУ И ЧЕЛОВЕКУ»
И «РАЗГОВОР С ТОВАРИЩЕМ ЛЕНИНЫМ»**

ABSTRACT:

Poetics of two “comrade” poems of V. Mayakovsky: “To Comrade Nette, a Steamboat and a Man” [Tovariscshu Nette – parokhodu i cheloveku] and “Conversation with Comrade Lenin” [Razgovor s tovariscshem Leninym]

In the proposed paper two poems with active use of the word “comrade” are selected from the wide number of Mayakovsky’s works. These poems – “To Comrade Nette, a Steamboat and a Man” and “Conversation with Comrade Lenin” – are subjected to special research. The analysis of their problematics and poetics is carried out considering the historical realia and author’s transformation of culture pattern of *vision* as a form of medieval literature.

KEY WORDS:

V. Mayakovsky – “To Comrade Nette – a Steamboat and a Man” – “Conversation with Comrade Lenin” – historical realia – transformation of culture pattern – vision as a genre.

Начну с услышанной недавно оценки маяковсковедения в России сегодня. Она была случайно брошена автором книг, популярных лекций, бесед в СМИ на литературные темы Д. Быковым: «О Маяковском, знают сегодня только то, что он застрелился и жил с чужой женой».¹ Должна

¹ Передача на телеканале «Совершенно секретно» 02. 01. 2016. была посвящена второму тому «Мертвых душ» Н. В. Гоголя.

признать, что усилиями авторов многих книг,² публикаций в СМИ, действительно, транслируется и акцентируется именно эта – легко продаваемая информация о поэте с демонстративным почти пренебрежением к просьбе, которой он начинал свое предсмертное обращение ко «Все́м»: «В том, что умираю, не вините никого и, пожалуйста, не сплетничайте. Покойник этого ужасно не любил» [Новое о Маяковском 1958: 199]

В связи с этим, думается, особую актуальность имеют работы, посвященные анализу поэтики произведений, явлениям творческого сознания, художественной интуиции крупнейшего поэта XX века. В предлагаемой статье впервые в качестве предмета специального осмысления в названных аспектах выделены два его лирических стихотворения, в номинации которых введено слово «товарищ». Во второй половине 1920-х годов, наряду с двумя обозначенными в заглавии статьи, Маяковским создан целый ряд текстов, включающих это слово в именование («Товарищ Иванов», «Товарищу машинистке», «Товарищу подростку», «Товарищ Копытко», «Письмо товарищу Кострову о сущности любви», др.), а также специфически использующих его в тексте. И в каждом случае слово «товарищ» получает у поэта свою коннотативную семантику.

Для выяснения её нюансов в интересующих нас произведениях обратимся сначала к общим его словарным значениям в русском языке.³ Среди семантических свойств давно известного слова в практике его использования после революции актуализировались такие важные для наших размышлений значения как кого-то, 1. делающего общее дело, связанного общим занятием, и потому близкого (мы с ними давние товарищи); 2. объединённого, связанного с другим какой-либо общностью (товарищи по профессии). Более всего в советское время слово употребляли в 3-м – политическом, специфически историческом значении как часть официального именованья человека перед фамилией или званием, как часть прямого обращения к человеку или группе лиц (Здравствуйте, товарищи! Товарищ Иванов!) [Товарищ].

² КАТАНЯН, В. А. (1998): *Лилия Брик и Владимир Маяковский*. Москва; КОВАЛЕНКО, С. А. (2000): *Звездная дань. Женщины в судьбе Маяковского*. Москва; РАДЗИШЕВСКИЙ, В. (2009): *Между жизнью и смертью. Хроника последних дней Владимира Маяковского*. Москва; СКОРЯТИН, В. И. (1998): *Тайна гибели Владимира Маяковского. Новая версия трагических событий, основанная на последних находках*. Москва; САРНОВ, Б. (2006): *Маяковский. Самоубийство*. Москва; ФЕДОРОВА, Е. (2011): *Гибель Маяковского – закономерность или случайность?* Москва; ЯНГФЕЛЬДТ, Б. (2009): *Ставка – жизнь*. Москва; другие.

³ Авторы этимологического словаря помечают его как «общеславянское» и указывают на тюркское происхождение: «Первоначальное значение, вероятно, “компаньон в торговле”» [Шанский 1971: 444]. М. Фасмер отмечает слово «товарищ» уже в текстах древнерусской литературы [Фасмер 2004: 68].

В стихотворениях «Товарищу машинистке», «Товарищу подростку» из приведенных семантических оттенков слова «товарищ» доминирует третий – обращение к группе лиц, людей определенной профессии,⁴ возраста и др. Тот, кто знал, что Т. Костров – редактор политических изданий (газеты «Комсомольская правда» и журнала «Молодая гвардия»), чувствовал явно комические – шуточные коннотации слова «товарищ» в нарочито длинном названии. Тема любви – не самая ожидаемая в «письме» из заграничной командировки «товарищу» – официальному лицу: поэтому Маяковский и начинает свое «письмо» к нему с юмористического обоснования задуманного («Простите / меня, / товарищ Костров, / с присущей / душевной ширью, / что часть / на Париж отпущенных строф / на лирику / я / растрянжирю»⁵ [Маяковский, 5: 360]) (курсив в цитатах везде мой – В. Г.).

В стихотворении «Товарищ Иванов», в сценарии «Товарищ Копытко» интересующее нас слово вводится внешним образом в том же втором значении части официального именованного человека одной партии, общего дела, но, по сути, служит сатирической задаче, ставит под сомнение право изображенных лиц – предвосхищавших типы Победоносикова и Оптимистенко в «Бане» – называться товарищами, усиливает экспрессивность сарказма, отрицания явления, в них запечатленного.⁶

При всей условности градации приведенных случаев, с уверенностью можно говорить, что поэт обращается в них к живущим, действующим «товарищам» или к их группам («машинистке», «подростку», «пролетарским поэтам») с целью что-то прояснить им, подтолкнуть к раз-

⁴ То же находим в «Послании пролетарским поэтам» (1926), которое акцентированно начинается интересующим нас словом. Его специфическим нагнетанием создается явно комический эффект «товарищеской» шутки: «Товарищи, / позвольте / без позы, без маски – / как старший / товарищ, / неглупый и чуткий, / поразговариваю с вами, / товарищ Безыменский, / товарищ Светлов, / товарищ Уткин <...> у меня к вам, товарищи, / деловое предложение: / давайте / устроим / веселый обед! / Расстелим внизу / комплименты ковровые, / если зуб на кого – отпилим зуб; / розданные / Луначарским / венки лавровые / – сложим в один / товарищеский суп» [Маяковский, 4: 57].

⁵ «Строфы» поэту никто не может «отпустить» – выдать, они рождаются только в его творческом сознании. Слово *растрянжирить* по-своему соединяет начало стихотворения «Письмо товарищу Кострову» (1928) со стихотворением «Нате!» (1914), что подчеркивает разницу их семантических коннотаций. «Нате!» закачивается решительным дистанцированием поэта – «грубого гунна» от толпы сытых, занятых накоплением *жира*: чем ближе к концу слова звучат короче, резче: «Я – бесценных слов транжир и мот» [Маяковский, 1: 86]. В удлиненном слове «растрянжирить» в начале «Письма» Кострову есть доля мягкой самоиронии, рассчитанной на установление взаимопонимания, контакта со строгим редактором и читателем.

⁶ «Товарищ Иванов –/ мужчина крепкий, / в штаты врос / покрепше репки./ Сидит / бесшумно / у стула в оправа...» [Маяковский, 4: 279].

мышлению или, в других случаях, сатирически представить читателям, слушателям, зрителям персонажей, утративших представление о существенном – созидательном назначении человека.

Иная ситуация в стихотворениях, посвященных Теодору Нетте и Владимиру Ленину. Первое и главное обстоятельство, сближающее эти произведения между собой и отличающее от других, в названиях которых находим столь характерное для эпохи слово «товарищ», – Нетте и Ленина к моменту создания стихотворений, им посвященных, уже не было в живых. Это принципиально.

Через полгода после гибели советского дипкурьера Теодора Нетте⁷ в поезде, следовавшем через Латвию в Берлин, Маяковский увидел в порту Одессы (28.06.1926) пароход, названный в честь героя. Пароход с именем человека, которого уже нет, двигался по Черному морю навстречу поэту – впечатление было сильное. Через две недели появилось стихотворение, посвященное этой *встрече*: и поэт обращался к пароходу как к человеку, как к старому своему знакомому – по имени. Разматывая ленту памяти, поэт вспоминал прозаические детали его облика «в бытность человеком»,⁸ фрагменты разговора с ним в таком же купе поезда, в каком Теодору Нетте и его товарищу ценой жизни пришлось выполнить свой долг.

Экстраординарность *встречи* задавала произведению стратегию нарастающего обобщения. Частности отступали перед размышлением о том, как жить, о соизмеримости цены и цели жизни, о будущем мира в самом широком смысле. К финалу, как часто у Маяковского, четко, поэтически ударно формулируется итог, к которому он пришел в процессе размышления – итог для «мы» и для «себя».

⁷ В стихотворении – «через год». Нарушение хронологии обусловлено требованиями стиховой организации и «другой» – поэтической логикой. Реально дипкурьеров было двое, они не просто отстояли неприкосновенность дипломатической почты, но оказали сопротивление – смертельно ранили двух из трех налетчиков. Это произошло 05. 02. 1926 г. Стихотворение «Товарищу Нетте», имеет точную дату создания – автором под текстом указано: 15 июля 1926 г. [Катанян: 346, 348]. По той же, «другой» логике Маяковский, видимо, перенес свой разговор с Нетте о Якобсоне, состоявшийся в самом начале 1920-х гг. на московской квартире поэта [Якобсон, 1987:341] в поезд – это давало возможность воспроизвести детали службы Нетте, его состояние готовности к выполнению долга. От Якобсона Маяковский скорее всего узнал и о том, как познакомил ученый-филолог дипкурьера с неизвестной ему до этого поэзией революционного поэта, в какое восхищение она его привела, как старательно он заучивал новые для него стихи [Якобсон, 1987: 340].

⁸ «Помнишь, Нетте, –/ в бытность человеком/ ты пивал чай / со мною в дипкупе»; «Глаз / кося / в печати сургуча, / напролет болтал о Ромке Якобсоне / и смешно потел, / стихи уча» [Маяковский, 4:68].

Идею прекрасного будущего, к которому Маяковский был устремлен, называя на языке своего времени «коммунизмом», сегодня можно назвать утопической, а можно, и, думается, нужно, имея в виду поэтическую природу её переживания поэтом, – романтической. Содержание «коммунизма», в который «из книжки верят средне», определяется у него не описанием конкретики особого устройства общества,⁹ а возможностью «без Россий, / без Латвий / жить единым / человеческим общежитьем» [Маяковский, 4: 69].

Коммунизм, по стихотворению «Товарищу Нетте» (сокращаю название и далее – В. Г.), понимается как *товарищеский* образ жизни – без государственных границ, без врагов; воплощение такого коммунизма как идеи – общечеловеческая и личная цель, за её достижение можно и жизнь отдать, как это случилось у Нетте. К этому внутренне готов и поэт.

Но итог стихотворения-размышления, думается, не в «желании» смерти-подвига, а в утверждении *созидательного* способа жить. Ни словом, ни звуком не отсылая к «Памятнику» А. С. Пушкина, Маяковский семантически свой текст соотносит с его размышлениями о «нерукотворном» памятнике («и долго буду тем любезен я народу...»). При этом Маяковский расширяет ряд тех, кто результатами своего труда останется *жить и* после смерти, будет служить людям, воплотившись «в пароходы, строчки и другие долгие дела». «Строчки» – дело поэта оказываются среди «других долгих дел».

Маяковский написал не о смерти Нетте. О ней лишь два штриха – «курок аж палец свел» в её преддверии; и «навек / за собой / из битвы коридоровой / тянешь след героя / светел и кровав» после. Стихотворение о жизни и после смерти.¹⁰ Смысловым итогом стихотворения-размышления следует считать не последние строки стихотворения, а предшествующие им. Начиная с 54-го стиха («В коммунизм из книжки верят средне...») поэт пишет не о герое, не о себе, а о нас. Появляется и повторяется в одинаковой речевой конструкции местоимение *мы* с взаимозаменяемыми, рифмующимися глаголами-сказуемыми настоящего времени: 62-й стих начинается словами «мы живем...», 78-й – «мы идем...». И после каждой такой конструкции формулируется принципиально важная мысль о цели жизни и о её результате. «Мы живем...

⁹ Детальное описание сложившейся государственной системы управления в логике сюжета определяет жанр утопий, а также антиутопий / дистопий.

¹⁰ Сравним в поэме «Владимир Ильич Ленин»: «Коротка / и до последних мгновений / нам / известна жизнь Ульянова. / Но долгую жизнь / товарища Ленина / надо писать / и описывать заново» [Маяковский 3: 263].

более, что он был поэтом и ощущал, претворял этот поток по-своему,¹² в своей поэтической системе.

В системе координат его художественного мышления самой высокой ценностью обладало то, что сообщало творческий, созидательный потенциал Жизни, выражалось мотивами *верха, света, и движения* в направлении *будущего* (синоним коммунизма у Маяковского); часто они предстают в составе мотивного комплекса [Русанова 2006]. На другом полюсе в творческом сознании поэта оказывается все, что связано с *прошлым* и обнаруживает характеризующие его черты *низа, темноты, статичности* в разных проявлениях и формах [Головчинер 2008]. Персонажи, деятельность которых проявлялась в защите своих должностей-привилегий, которые становились преградой в созидательной работе других, характеризовались через образы «обратного движения», через признаки если не омертвения, то явной зооморфизации (Присыпкин в пьесе «Клоп», др.). По справедливому замечанию Якобсона, «творческому порыву в преображенное будущее противопоставлена тенденция к стабилизации неизменного настоящего, его обрастание косным хламом, замирание жизни в тесные, окостенелые шаблоны. <...> Статика... изначальный враг поэта» [Якобсон 1990: 77].

Уже в опубликованном в 1921 г. стихотворении «О дряни» Маяковский почувствовал эту тревожную тенденцию в мире, созданном победителями:

Утихомирились бури революционных лон.
Подернулась тиной советская мешанина <...>

Со всех необъятных российских нив,
с первого дня советского рождения
стеклись они,
наскоро оперенья переменив,
и засели во все советские учреждения.
Намозолив от пятилетнего сиденья зады,
крепкие, как умывальники,
живут и поныне –
тише воды.

Свили уютные кабинеты и спальни [Маяковский, 1: 212–213].

Объект сатиры здесь – неопределенные и вследствие этого понимаемые как широко распространенные «они» новой, советской действительно-

¹² На этом он настаивал: вступив в РСДРП(б) четырнадцатилетним подростком, он прекратил членство в партии большевиков еще до революции и не восстановил его после, несмотря на поступающие предложения. Его партией с 1911 г. стала группа будетлян-футуристов, потом на какое-то время «ЛЕФ».

сти. В «Прозаседавшихся» объект сатиры, по видимости, сузился, но удар прицельно наносится по руководителям-бюрократам, «засевшим во все советские учреждения». О поэтике этих стихотворений мне доводилось писать [Головчинер 2001], в связи с темой статьи затрону лишь аспект, связанный с участием Ленина в судьбе поэта.

Романтик Маяковский высоко оценил решимость Ленина – единственного политика, выступившего в 1915 г. за немедленное прекращение мировой войны как кровавой бойни на международной Циммервальдской конференции социалистов. Та же готовность противостоять даже соратникам, выступить в одиночестве и способность переломить общее настроение восхитила поэта в апрельские дни 1917 г. «Маяковский осознал право Ленина дерзать от первого лица (слова Бориса Пастернака), когда единица, воплощая волю миллионов, еще не осознающих своей воли, своего интереса, вставала над миллионами, стоила миллионами... Маяковский...почувствовал в Ленине родственную душу, почувствовал, что такое народный вождь и человеческая гордость человеком» [Кантор 2008: 107]. То, что Октябрьская революция и её последствия оказались недостойны идеальных надежд, выяснилось не сразу [Там же].

Было неоднозначное, но, в конечном счете, спасительное для самого Маяковского личное проявление Ленина в его судьбе. Пришлось оно на начало 1920-х-х гг. Известно, что Ленин не понимал и не принимал в искусстве того, что выходило за пределы реализма XIX в., и посланная ему поэтом в подарок футуристическая поэма «150 000 000» (по мнению В. Брюсова, «прекраснейшее явление пятилетия» [Катанян 1985: 204]) вызвала его резко отрицательное отношение («Вздор, глупость, махровая глупость» [Катанян 1985: 203]). Из желания угодить вождю, его соратники «шарахнули» по Маяковскому: 8 сент.1921 г. газета «Правда» – орган ЦК РКП(б) поместила статью главного идеолога Агитпропа Л. Сосновского «Довольно “маяковщины”». Её уничтожающий пафос подхватили местные парторганизации и газеты [Кантор 2008: 127]. Но уже 6 марта 1922 г. Ленин, выступая перед фракцией коммунистов Всероссийского съезда металлистов, похвалил Маяковского за стихотворение «Прозаседавшиеся».¹³ Эта публичная ленинская оценка вопреки его личным вкусам, остановила разрастающуюся

¹³ «Вчера я случайно прочитал в «Известиях» стихотворение Маяковского... Я не принадлежу к поклонникам его поэтического таланта, хотя вполне признаю свою некомпетентность в этой области. Но давно я не испытывал такого удовольствия, с точки зрения политической и административной. В своем стихотворении он вдрызг высмеивает заседания и издевается над коммунистами, что они все заседают и перезаседают. Не знаю, как насчет поэзии, а насчет политики ручаюсь, что это совершенно верно» [Катанян 1985: 226].

кампанию против поэта, стала на какое-то время его своеобразной «охранной грамотой».

Пять первых лет (с Гражданской войной, трудным восстановлением хозяйства) советским государством руководил Ленин. На его 50-летие в 1920 г. и на его смерть¹⁴ в 1924 г. отозвались достаточно известные художники (М. Горький с очерком, С. Есенин с рядом стихотворений, Маяковский с поэмой, др.). И пять лет после смерти вождя – до *переломного* 1929 г.¹⁵ правил Сталин, предпочитавший пользоваться административными ресурсами. Сам он в эти годы внешне был не очень заметен: создавая и направляя исподволь политические дискуссии внутри партии, стравливая бывших ленинских соратников, убирая их, соперничающих между собой, руками друг друга, он таким образом расчищал место для единоличной власти. Ожидавший пышного празднования своего 50-летия в декабре 1929 г. и не получивший сколько-нибудь значительных произведений художников в свою честь, злопамятный и мстительный, он проявил эти качества и по отношению к ним.

Атмосфера подозрительности, практика запрещения произведений, обвинений политического свойства и репрессий становится с этого времени очевидной повседневностью. Последний фрагмент автобиографии «Я сам» под датой «1928-й год» Маяковский, начинает информацией: «Пишу поэму “Плохо”» (Маяковский 1: 60). Поэмы с таким названием он не написал, но создал в продолжение сатирической линии стихотворений начала 1920-х гг. «О дряни» и «Прозаседавшиеся» обширную серию подобных произведений в стихах («целая лента типов тянется»), пьесы «Клоп» и «Баня». Их сатира была направлена в сторону двух главных, утверждаемых советской властью столпов, – пролетариев, утративших в заботе о личном благоустройстве идеалы революции, и руководителей страны всех рангов и мастей, живущих заботой о сохранении и умножении своих привилегий. Главначпуц Победоносиков в «Бане» (1929) мог восприниматься адресно направленным в Сталина. Если это получилось, то вряд ли сознательно.

В январе 1929 г., в год сталинского юбилея «Комсомольская правда» опубликовала стихотворение в котором имя Сталина не упоминалось,

¹⁴ Два последних года физического существования Ленин фактически был не у дел по причине болезни.

¹⁵ 1929-й стал «годом великого перелома» в истории нового государства: отмена новой экономической политики, принятой в 1921 г. по инициативе Ленина, жесткое планирование народного хозяйства (пятилетний план) сопровождалось не менее жесткой организацией всех сфер жизни страны. Это проявилось в остро ощущаемом ограничении политических свобод, в нарастающих репрессиях по отношению к крестьянству как к классу, к целому ряду сословий, профессий, в том числе и творческих.

но «разговор с товарищем Лениным» шел о том, что без него «многие отбились от рук», что в стране «много всякой дряни¹⁶ и ерунды», «много разных мерзавцев ходят по нашей земле и вокруг»: «нету им ни числа, ни клички, целая лента типов тянется». После «подхалимов, сектантов, пьяниц» в сильной, завершающей позиции перечисления названы отмеченные знаками руководящих и партийных функционеров «выпятившие груди»: «в ручках сплошь и значках нагрудных».

Констатация всяческой «дряни и ерунды», мешающей работать и жить, занимает центральную и самую объемную часть текста – 33 стиха из 100. Это очень много, если учесть, что начало «разговора» и точное его повторение в конце занимают 18 строк. 10 строк воспроизводят восприятие поэтом облика Ленина на фотографии; на ту часть, которую можно назвать собственно «докладом» об успехах страны за сталинские пять лет, отводится 9 стихов, и большая часть глаголов в них несовершенного вида: «работа адовая /будет /сделана /и делается уже». Люди работают: «Освещаем, / одеваем нищ и оголь, / ширится / добыча / угля и руды... А рядом с этим, /конечно, /много, много разной дряни и ерунды».

Отметим, что количество «типов», мешающих людям жить и работать, создается не только простым их перечислением, но нагнетанием по каждой позиции сопровождающих слов – «много», «разных»; а также множественным числом существительных и глаголов; подбором существительных, как правило, собирательных, которые в форме единственного числа означают и некую совокупность (дрянь, ерунда); неопределенным местоимением «им», за которым следует не поддающееся счету множество («нету им ни числа, ни клички»).¹⁷ Это множество предстает как явление не акцентированного – текущего, настоящего времени страны. «Доклад» о них умершему Ленину, понимавшему опасность бюрократизации руководящего советского аппарата, («многие без вас отбились от рук»), выражал ощущение поэта, что больше обратиться не

¹⁶ Отсылка к стихотворению «О дряни» (1921).

¹⁷ Трудно сказать, задумывался ли поэт о последствиях публикации этого стихотворения, но что хотел сказать, то сказал. И признаки репрессивной политики власти по отношению к самому известному и яркому поэту революции дали о себе знать уже в пределах 1929 г. В июле Маяковский отдал в журнал «Огонек» «Стихи о советском паспорте». Изучавшиеся после 1935 г. школьниками всей страны как образец патриотической лирики, они без всяких объяснений опубликованы в нем не были (Катаян, 463, 585). Выезжавшего не раз в заграничные командировки Маяковского летом того же 1929 г. предупредили, что визу для новой поездки во Францию, куда он стремился в надежде решить свои личные проблемы, ему не дадут. На открытие выставки «Двадцать лет работы» поэта 1 февраля 1930 г. никто из руководства не только страной, но и культурой не пришел. Потом была разгромная рецензия в «Правде» на еще не состоявшуюся премьеру «Бани».

к кому: «*вашим, / товарищ, / сердцем /и именем / думаем, / дышим, / боремся и живем!..*».¹⁸

Семантика слова «товарищ» в названии и тексте «Разговора» близка той, что заложена в «Товарищу Нетте». В обоих случаях поэт обращается к лицам близкой жизненной позиции, более того, к тем, кто следовал ей, сколько мог, – на пределе своих человеческих возможностей. Отличие можно обнаружить в дистанции. В одном случае, лирический герой обращается к Нетте на «ты» как к человеку соотносимого с ним уровня. Масштаб личности и дела Ленина, его признанный современниками авторитет обуславливают некоторую дистанцию, обращение к нему на «Вы».

Создание ситуации виртуального общения с умершими позволяет говорить о самозарождении – использовании через века в творчестве Маяковского выразительных возможностей жанра *видения*. Издревле – по центральной части «Одиссеи» Гомера, «Энеиды» Вергилия, наконец, по высшему художественному воплощению жанра в «Божественной комедии» Данте известны *рассказы* о посещении еще живым героем загробного мира, о его встречах, беседах с душами умерших, о мучениях грешников в аду. Герой *видения* такого типа на какое-то время покидает *свой* мир, спускается в *иной*. В древнерусских версиях встречается и другой, по типу библейского, тип *видения* – с явлением извне «некому мужу» во сне или в другом, специфическом состоянии (например, после долгой молитвы), особого по своей значимости, часто сакрального лица, которое подает знак, сообщает информацию, воспринимаемую как «откровение». Маяковский явно выделял, ценил Данте,¹⁹ но в своих *виденческих* стихах, использовал не сюжетный ход посещения героем загробного мира его «Божественной комедии», а вариант *встречи*, близкий соответствующим древнерусским текстам, в которых контакт героя с лицом из трансцендентного мира происходит на земле.

Виденческий код сразу задается началом стихотворения «Товарищу Нетте». Упоминание о жаре как условия, в котором может быть увидено нечто особенное (миражи, видения оазисов в пустыне), предваряет-

¹⁸В словах израильского литературоведа «“Разговор” смахивает на отчет беса перед Люцифером» [Вайскопф: 159], однако продемонстрированная лихость формулировки не отягощена каким бы то ни было анализом текста.

¹⁹Косвенным указанием на знакомство Маяковского с дантовским вариантом видения можно считать упоминание одним из первых в его ранних стихах имени поэта, поднявшего видение на недосыгаемую высоту в литературе: «Если б быть мне косноязычным, / как Дант...» («Себе любимому посвящает эти строки автор» [Маяковский, 1: 131]).

ся и усиливается упоминанием слова «загробный» в сильной позиции начала произведения.

Я недаром вздрогнул.

Не **загробный** вздор.

В порт,

горящий,

как расплавленное лето,

разворачивался

и входил

товарищ «Теодор

Нетте». [Маяковский, 4: 68]

«Загробный» как слово-знак поддерживается организацией звуков, его подготавливающих и составляющих. Звук «р» в словах начального стиха отзывается его раскатами в сопровождении звуков *з, г, о, б – в, з, д, о* в каждом самостоятельном слове второй строки («загробный вздор»). Маяковский не был бы собой, если бы не подверг отрицанию, не назвал «вздором» старую форму, сигналом которой стало слово «загробный». Связь всё соединяющих, рокочущих «р» на иррациональном уровне в приведенном фрагменте начала стихотворения фиксируется рифмой *не... вздор – Теодор*. Оба отрицания (*недаром, не загробный*) оказываются отмечены семантикой утверждения: в порт реально, всей своей массой «разворачивался и входил»...

Следующие две строки (8 и 9-я) – поворотные. Маяковский соединяет несоединимые по смыслу слова: «товарищ», используемое чаще по отношению к живому человеку, и мужское имя в кавычках только с одной стороны, фиксирующих начало названия парохода. Поэт развел имя и фамилию в разные строки, чтобы дальше обращаться к приковавшему его внимание объекту как к живому, по обычаю своего времени, в сопровождении слова «товарищ».

Оживление Нетте в 10 строке начинается с узнавания в пароходе человека. В начале стихотворения «Товарищу Нетте» своеобразно используется эффект экфрасиса. Маяковский смотрит на пароход и видит – не на холсте кистью, не резцом в камне – воплощение в пароходе знакомого, узнает в нем черты человека, именем которого он назван.

Это – он.

Я узнаю его.

В блюдечках-очках спасательных кругов.

– Здравствуй, Нетте!

Как я рад, что ты живой

Дымной жизнью труб, канатов и крюков.

Подойди сюда!

Тебе не мелко?

От Батума,

чай, котлами покипел...

Помнишь, Нетте, –

в бытность человеком

ты пивал чай

со мною в дипкупе? [Маяковский, 4: 68]

Увидев Нетте-пароход, Нетте, продолжающего трудиться, Маяковский воспринимает и приветствует его как живого.

Поэт знает, что разговаривает с пароходом, но взывает к *его* памяти о прошлой жизни – «в бытность человеком». Это глубинное ощущение связанности *одного* в разных проявлениях – человека и его же в *другой* жизни в качестве парохода неявно передают перекрестные рифмы: *мелко – человеком, покипел – дипкупе*. Они *связывают* слова, относящиеся к пароходу, который виден входящим порт, и чаепития, *сближающего* людей.

Ближе к концу стихотворения возникает общее со всей страной «мы» («мы живем зажатые железной клятвой»). Но в финале из «мы» снова выделяется личное «мне». В связи с ним, удвоение глагола «жить»,²⁰ поддержанное постоянным у поэта мотивом движения («мне бы жить и жить, / сквозь годы *мчась*»), казалось бы, усиливает тему жизни. Но настораживающим «бы», противительным «но» допускается и личный *конец* – «мой смертный час».

Мне *бы* жить и жить,

сквозь годы *мчась*.

Но в конце хочу –

других желаний нету –

встретить я хочу

мой смертный час

так,

как встретил смерть

товарищ Нетте. [Маяковский, 4: 70]

²⁰ Удвоение глагола жить в выражении «ему (ей) бы жить да жить» привычно в похоронных речах. Не мог не ощущать этой семантики такой чуткий к слову поэт как Маяковский, непривычно применивший его (и удвоение этого глагола и всего выражения) к себе: «мне бы...»

Семантически поддерживая кольцевую организацию стихотворения, Маяковский соотносит слова «загробный» начала и «смерть» финала. Они усиливают *виденческий* код и драматическую доминанту в звучании стихотворения.

Три года отделяют стихотворение «Товарищу Нетте» от «Разговора с товарищем Лениным». Импульс размышлениям автора в первом дает событие невероятной встречи, вызвавшее в памяти другое событие – гибель героя в защите своей страны (её дипломатической почты) от *внешнего* посягательства. В «Разговоре» поэт сосредоточился на внутренних проблемах страны. Стихотворение начинается как своеобразная *сцена* с текста, который можно принять за ремарку (что естественно в опыте Маяковского-драматурга), – задаются обстоятельства действия, его участники.

Грудой дел,
 суматохой явлений
 день отошел,
 постепенно стемнев.
 Двое в комнате.
 Я
 и Ленин –
 фотографией
 на белой стене [Маяковский, 6: 68]

Как жара – «расплавленное лето» в комплексе с другими деталями сигнализировала о *видении* в «Товарищу Нетте», так позволяло думать о том же *видении* освобождающее от «груды дел, суматохи явлений» наступление темноты – самое подходящего времени для «богообщения» в ритуальной практике верующих. Вечерняя молитва православных христиан совершается перед иконами – изображением святых ликов. Практически в функциях иконы оказывается «фотография на белой стене». На ней тот, с кем нужно, хочется поговорить, кому можно поведать наедине о наболевшем.

Особое время суток как *виденческая* деталь в «Разговоре» поддерживается определением «работа адовая». Оно интересно, во-первых, тем, что рифмуется с предшествующей строкой «я вам докладываю» и делает все стихотворение «докладом» поэта Ленину о жизни страны как о «работе адовой». Во-вторых, при количестве названной «дряни и ерунды» эта *наша* «работа» может оказаться *сизифовой*.²¹ О том, что

²¹ Сюжет бесконечных и тщетных хождений лирического героя по этажам учреждения в поисках нужного должностного лица для решения своего дела представлен в «Прозаседавшихся».

такая догадка имеет основание, свидетельствует неявная здесь отсылка «работы адовой» к Данте, который встретил в царстве Аида среди других мифологических персонажей и Сизифа. Явно «ад» и автор, его впечатляюще описавший, прочно связаны Маяковским в поэме «Война и мир» (1915): «Дантова ада кошмара намаранней» [Маяковский, 1: 271]. В 1929 г. «адовым» по напряжению сил можно назвать необходимость противостояния «разным мерзавцам», что «ходят по *нашей* земле и вокруг» (это 56-я – 60-я строки – практически центральные в стихотворении): «Устаешь / отбиваться и огрызаться»... В перечислении тех многих, от кого приходится «отбиваться и огрызаться», можно видеть еще одну неявную, на иррациональном уровне, отсылку к дантовской «Комедии»: только в ней множество грешников обретается в глубинах «Ада», а «мерзавцы» советской реальности «ходят / по нашей земле / и вокруг».

В «ремарке» начала стихотворения – названы, уравниены одним стихом, предложением и числительным «двое» лирический герой и Ленин. И только в следующем стихе, ниже отмечено различие: Ленин присутствует – «фотографией на белой стене». Экфрасис – описание облика на портрете позволяет представить его в процессе интеллектуальной деятельности, в движении, живым. Он выступает, артикулирует: «рот открыт / в напряжении речи, / усов / щетинка / вздернулась ввысь, / в складках лба / зажата / человечья, в огромных лоб / огромная мысль». Его энергия передается лирическому герою: «Я встал со стула, / радостью высвечен, / хочется – *идти, приветствовать, рапортовать!*»

Но «докладывать» «не по службе, а по душе» приходится о «работе адовой». Поэт убеждает Ленина, что она «будет сделана и делается уже». Последний глагол имеет несовершенный вид – когда эта «работа адовая» «будет сделана», неизвестно – «делается»... По той же логике убеждения «мы их / всех, / конечно, скрутим» и честного признания, что «всех скрутить ужасно трудно», движется стихотворение к финалу. Апелляция к вождю («вашим, / товарищ, / сердцем / и именем / думаем, / боремся / и живем»), как бы она ни была лирически одухотворена, по своим функциям оказывается только риторикой – положения дел он изменить уже не может.

Стихотворение заканчивается возвращением к началу, дословным повторением первых строк, и это косвенным образом, заданным на уровне иррациональном, закрывает перспективу не только «доклада», но серьезно осложняет перспективу общего движения. В памяти оста-

ется эмоциональная ощущение поэта как одного из его участников: «Устаешь отбиваться и огрызаться...»

Анализ поэтики двух «товарищеских» стихотворений позволяет увидеть, как изменилось отношение Маяковского к советской действительности с 1926 по 1929 г. И неизменность использования слова «товарищ» в названиях только подчеркивает отличия. Входящий в порт,двигающийся навстречу лирическому герою пароход оживлен творческой фантазией поэта в соответствии с его именовани-ем и с опорой на выразительные возможности *видения* в древнерусском его варианте: встреча будит мысль поэта, ведет от частных к обобщениям, сообщает энергию созидания, устремленности в будущее. «Разговором с товарищем Лениным» Маяковский отдал последний поклон ушедшему вождю: сказал «не по службе, а по душе» вслед ему добрые слова, но «рапортовать», «докладывать» о жизни общей – об успехах страны хотел бы, да не может.

Исследование двух показательных для творчества Маяковского стихотворений второй половины 1920-х гг. позволяет видеть в них высочайший уровень поэтического мастерства в звуковой и стиховой организации целого, в расширяющих художественное пространство семантических коннотациях, ассоциациях используемых лексических единиц и ситуаций, в возрождении и оригинальном творческом использовании выразительных возможностей разных вариантов жанра видения, художественных решений Данте.

Использованная литература:

- ГОЛОВЧИНЕР, В. Е. (2001): Контекст стихотворения В. Маяковского «Прозаседавшиеся». In: *Вестник Томского государственного педагогического университета*, Томск, № 1 (26), с. 50–57.
- ГОЛОВЧИНЕР, В. Е. (2008): *Эпическая драма в русской литературе XX века*. Томск, с. 153–175.
- КАТЯНЯН, В. А. (1985): *Маяковский. Хроника жизни и деятельности*. Москва.
- КАНТОР, К. М. (2008): *Тринадцатый апостол*. Москва.
- МАЯКОВСКИЙ, В. В. (1978): Собр. соч. В 12 т. Москва.
- Новое о Маяковском* (1958): Предсмертное письмо Маяковского. In: *Литературное наследство*, т. 65. Москва, с. 199–202.
- ПРОКОФЬЕВ, Н. И. (1964): Видение как жанр древнерусской литературы. In: *Вопросы стиля русской литературы. Уч. зап. МПГУ*, с.35–57.
- РУСАНОВА, О. Н. (2006): *Мотивный комплекс как способ организации эпической драмы*. Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. филол. наук. Новосибирск, 2006.
- Товарищ*. URL <https://ru.wiktionary.org/wiki/> (Дата обращения 16.01 2016)
- ФАСМЕР, М. (2004): *Этимологический словарь русского языка*. В 4-т. Т. 4. Москва.

ШАНСКИЙ, Н. М., ИВАНОВ, В. В., ШАНСКАЯ, Т. В. (1971): *Краткий этимологический словарь русского языка*. Москва.

ЯКОБСОН, Р. (1987): *Работы по поэтике*. Москва.

ЯКОБСОН, Р. (1990): *О поколении, растратившем своих поэтов*. *Ип: Вопросы литературы*, ноябрь-декабрь, с. 73–98.

Профиль автора:

Головчинер Валентина Егоровна

Доктор филологических наук, профессор кафедры литературы ТГПУ

Россия

634061 Томск

ул. Киевская д.58, кв.41

Дом. тел. 8-3822-52-08-46; сотовый: 8-913-856-48-53

vgolovchiner@gmail.com; golovchiner@mail.ru

АНАТОЛІЙ ПАНАСОВИЧ ЗАГНІТКО

Україна, Київ

РІВНІ ТА СТУПЕНІ МІЖЧАСТИНОМОВНИХ ТРАНСПОЗИЦІЙ

ABSTRACT:

Levels and degrees of transpositions within different parts of speech

The levels and stages of transposition of parts of speech are investigated, its main patterns and the most regular among them are characterized. The peculiarities of syntactically positioned external transposition with comments on the tendencies of morphologisation of some of its transposits are stated. Consistent patterns of semantization of such transposits are determined. Lexicographical measures of treatment of transposition of parts of speech of different levels and stages are diagnosed.

KEY WORDS:

Transposition of parts of speech – external transposition – morphologization – semantization – syntactically positioned transposition.

Граматичні теорії традиційно торкаються питань внутрішньо- й міжчастининомовних транспозицій, розглядаючи частотність і якість таких переходів [Загнітко 2011], встановлюючи ступені частиномовних перекатегоризацій – синтаксичної, морфологічної й семантичної [Вихованець 1988: 75–77], визначаючи закономірності еліпсування стрижневих / залежних компонентів і перенесення їхньої семантики в дериват [Загнітко 2014: 46–58]. Частиномовна транспозиція підтверджує закономірності активного розвитку граматичного ладу мови. У загальному полі частиномовної транспозиції треба розмежовувати її внутрішньо- й міжчастининомовний вияв. Перший охоплює вторинні синтаксичні

функції тих чи тих словоформ [Курилович 1962: 57–70] у внутрішньо-й міжкатегорійних вимірах. Зовнішньочастиномовний транспозит 1) змінює синтаксичну функцію, 2) втрачає первинну категорійну семантику, 3) набуває якісно нових форм синтаксичного зв'язку, 4) видозмінює синтаксичну позицію, 5) якісно поповнює частину мови – реципієнт, 6) формує якісне підґрунтя для транспозиції структурно, функційно й семантично подібних елементів, 7) посилює відцентрові тенденції в межах тієї чи тієї частини, 8) активізує міжчастиномовну взаємодію й взаємопроникнення, 9) сигналізує про втрату первинних внутрішньолексемних зв'язків між її семами, 10) засвідчує активну дію тих чи тих граем у частиномовній категоризації й перекатегоризації.

У теорії транспозиції загалом і міжчастиномовної зокрема треба враховувати тріаду «річ ↔ ідея ↔ слово», в якій легко спостережуваним постає останній елемент. Другий компонент можна видобути внаслідок глибинного аналізу тих процесів, що зумовлюють витворення в тієї чи тієї словоформи вторинної функції або як okazіональної, або як узувальної, або системно-віртуальної. У геніальних міркуваннях В. фон Гумбольдта про походження мови та її розвиток сконцентровано відбито основні закономірності внутрішньосистемних переходів: «Мова ... виникає з людини..., але так, що організм мови не розміщений мертвим вантажем у нетрях душі, а є законом, що зумовлює мисленнєву функцію людини, тому перше слово уже визначає й передбачає існування всієї мови» [Гумбольдт 1984: 324]. Лінгвіст ґрунтує свою теорію на входженні слова в розгалужену систему зв'язків, кореляцій, що передбачає заступання одним словом іншого, однією граматичною формою – іншої.

Метою студіювання постає встановлення рівнів і ступенів міжчастиномовних транспозицій із послідовним визначенням закономірностей їхнього вияву в різних функційних стилях української мови – художньо-белетристичному, публіцистичному, науковому й офіційно-діловому з простеженням еволюції досліджуваних явищ на значному історико-хронологічному проміжку (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). Залучення широкого фактичного матеріалу дає змогу з'ясувати функційне навантаження міжчастиномовних транспозитів і визначити особливості проникнення в різні мовні стилі. Останнє легко простежити на різноманітних внутрішньокатегорійних транспозиціях, пор.

(1) **Комбайн** у полі збирав урожай ← (2) Хтось збирав **комбайном** урожай (**комбайном** – інструментальний суб'єкта, що є наслідком первинного переміщення валентнозумовленого правобічного елемента зі значенням інструмента, первинним і спеціалізованим виявом якої є орудний відмі-

нок, у лівобічну валентнозумовлену позицію суб'єкта, первинним і спеціалізованим засобом вираження якого є форма називного відмінка). Внутрішньокатегорійна транспозиція є досить поширеною. Розвиваючи теоретичні міркування В. фон Гумбольдта, можна стверджувати: наявність тієї чи тієї форми передбачає сукупність форм, а її функційний вияв сигналізує про перетин такої функції з її подібними й заступання формою опозиційних із перебиранням на себе інтенцій таких форм.

Підтвердженням можуть бути, наприклад, спостереження над функційним потенціалом форм множини іменникового числа, яким властиві функції множини:

1) родової:

(3) **Англіїці** урівноважені;

(4) **Українці** надзвичайно гостинні;

(5) **Птахи** – клас теплокровних яйцекладних «вищих» хребетних тварин, пересуваються на двох ногах (Бургер 2010: 12);¹

2) дистрибутивної:

(6) Дівчата схилили голов;

3) гіперболічної (заперечної / заперечувальної):

(7) Не рубай **дерев** – липа ще жива (Вінграновський 1986: 18);

4) генералізувальної:

(8) **Студентам** для поселення в гуртожитку слід пройти медогляд;

(9) **Воїнам** потрібні не слова, а справжні справи для облаштування зимового перебування (Світогляд 2010 /5/: 48).

До цих функцій прилягають контекстні, їхня реалізація є лексично зв'язаною й обмеженою:

5) множина видова або сортова (найменування речовин і властивостей):

оливи, ропи, мудрості, ніжності та ін.:

(10) **Солі** легко виводити з людського організму надлишковою водою, яка може потрапляти різними шляхами: через їжу, напої (Піщак 2004: 41);

6) множина емфатизована (назви значної кількості речовини й великого просторового виміру, розміру, маси):

сніги, піски, води:

(11) **Сніги** цього року видавали прогноз на великий урожай озимих, що під ними мали добрий захист (Голос України 2011.04.02);

(12) **Жита** простиралися відразу за селом (Гуцало 1987: 57);

¹ Для зручності джерельна база (фактичний матеріал) подано в круглих дужках – (), а покликання на наукову літературу у квадратних дужках – [].

7) множина збірна (найменування осіб за фахом, соціальним станом і статусом, характерологійними якостями; назви овочів, фруктів, плодів, витворів літературно-мистецької діяльності тощо):

відчайдухи, вірші, вороги, вояки, друзі, персики, пройдисвіти, студенти, учні:

(13) Довго петляли вуличками старого міста, аби ніхто із прихованих **ворогів** радянського ладу не завважив, куди рушила колона, не попередив **ворогів** у районному центрі Мньові, на краю області, телефоном (Підмогильний 2003: 97);

8) множина пар і наборів (парна множина):

береги, уста, вуха, губи, очі, пальці, чоботи:

(14) І уявиш тоді своє дитинство великою квіткою маку, яка щойно-щойно визволяє свої пелюстки з тугого бубляха, нашорошує їх, розкріпає й випростує, уявиш десь посеред городу, в оточенні в'юнкої квасолі, що пнеться по патиках, зазираючи яскравими своїми квітучими оченятами прямисінько в твою душу, уявиш десь на світанку, коли бентежне молоко туману тече без **берегів** (Гуцало 1987: 81);

9) множина асоціативно представницька, або апроксимативна (найменування групи осіб, предметів, явищ за одним представником; виникнення певної асоціації як чогось спонтанного), що охоплює також найменування сукупності осіб, пов'язаних певними родинними стосунками:

подружжя Короленків, Кухаренки 'Кухаренко та його сім'я', родина Княженків і под.:

(15) Зайшло **подружжя Захаренків**, що проживало уже тривалий час у місті і намагалось усім своїм виглядом показати байдужість до сільських новин (Урядовий кур'єр 2011.04.28);

10) множина дискретна (роздільна), що аж ніяк не пов'язано з процесом та закономірностями обрахунку:

(16) **Поети** пишуть **вірші**, **композитори** кладуть ці **твори** на музику (Голос України 2012.11.06);

11) неозначена множина (позначає кількісно не характеризований предмет):

(17) «До нас прийшли **гості**», – якимось стривожено сказала мати (Стельмах 1987: 81) (гості – можливо, й одна особа);

12) множина конкретизувальна (категорійна семантика множини розвиває в іменниково-абстрактної лексеми різні вияви значення конкретності):

швидкості:

(18) Нова модель автомобіля має автоматизовані **швидкості** (Афтанділянц 2013: 41);

13) множина більшості:

(19) **Українці** на референдумі проголосували за незалежність (Урядовий кур'єр 2012.18.08);

14) множина як 'велика група':

(20) **Зайці** взимку можуть пошкодити кору молодих дерев, якщо заздалегідь не подбати про їхній захист (Голос України 2011.15.04);

15) множина абстрагована:

мужність – мужності, радість – радості, швидкість – швидкості тощо:

(21) **Мужності** наших «кіборгів» можна помножити на кожного із захисників аеропорту та на кількість нападів бойовиків, до цього слід додати ще й тривалість таких атак (Урядовий кур'єр 2012.07.09).

У цій неповній функційно-семантичній парадигмі форми множини іменникового числа знайшли відбиття її різні спеціалізації – від системно закріплених (3) – (9) до узуально-нормативних (10) – (21). Урахування діапазону кожної з таких функцій іменникової множини (3) – (21) та її реалізацій відбиває простір внутрішньокатегорійних транспозицій форм іменникового числа.

У багатьох випадках форми категорійної множини витісняють форми однини, що мотивовано створюваною функційною семантикою таких форм множини:

1) тривалості/ повторюваності певного явища:

вода – води, біль – болі тощо:

(22) Постійно заливали **води** весною;

(23) **Дощі** йшли, заливаючи ще так недавно мало доступні місця і перетворюючи такі чарівні стежки та вулички цього гірського села в суцільний потік води (Урядовий кур'єр 2013.15.03);

2) значного за виміром простору:

обрії, пасовиська, простори та ін.:

(24) **Обрії** манили своєю неповторністю та незвідністю (Гончар 1993: 54);

(25) **Пасовиська** були відразу за селом і тягнулися аж до річки з її крутими берегами та верболозами (Урядовий кур'єр 2013.06.09);

(26) **Простори** сучасної політики засмічені неправдою, облудливими словами та обіцянками, в які не вірять не тільки виборці, але й самі політики (Голос України 2010.15.05);

3) стану особи, природи, суспільства, цивілізації:

долі, тривоги, лиха, тумани, роси, зв'язки, розбіжності:

(27) А **долі** людські важкі – не завжди можна навіть подумати про ті злі випробування, що з'являються невідомо звідки (Урядовий кур'єр 2013.13.11);

(28) Після пережитих **турбот** та **тривоги** ті недавні часи стали вже ніби такими давніми (Нечуй-Левицький 1985: 111);

(29) **Бідами** своїми не хочу й хвалитися, бо й так багато **лих** впало на мене (Хвильовий 1990: 88);

4) позначення однойменних осіб або ж предметів:

(30) Привіт вам, **Петрики, Марусі, Олі, Гриці** (Рильський 1977: 74);

(31) У новому київському садочку нас приємно вітали **Петрики, Миколки, Настусі, Надійки** (Голос України 2013.11.12).

Для теорії транспозиції істотним є розуміння й кваліфікація транспозитора – засобу функційної видозміни та міжчастиномовного переходу й закріплення. З-поміж транспозиторів є синтетичні й аналітичні. Перші охоплюють різноманітні кроки морфологізації транспозита (*інженер* → *інженерувати*, *коваль* → *ковалювати*; *учитель* → *учителювати*; *більший* → *більшати*; *зеленіший* → *зеленішати*; *менший* → *меншати*; *задки* → *задкувати*; *тьох* → *тьохкати*), а другі – спеціалізовані на функційному переміщуванні слова, набутті ним вторинних ознак:

(32) Легенями фільтрувати – **нормально?** (Гончар 1993: 44);

(33) **Легко** сказати, та зробити **важко** (Українські 1955: 83);

(33) Нас, невісток, **було сім**, а дочок **було вісім**, то й **зятів вісім**... (Багрянний 1992: 78);

(33) Сто років будеш жити, і діток **буде п'ять** (Костенко 1989: 61).

Синтетичні транспозитори є завжди спеціалізовані, мають обмежене функціонування в межах категорійного класу слів. До їхнього особливого статусу належить і те, що вони беруть активну участь у морфологізації похідних: *ворожити* → *ворожіння*, *квилити* → *квиління*; *добріший* → *добрішати*; *синіший* → *синішати*; *тепліший* → *теплішати*; *борона* → *боронувати*; *жаль* → *жаліти*, *шкода* → *шкодувати*; *синій* → *синь*; *юний* → *юнь*. У цьому разі відбувається стягнення дво- і більше елементного синтаксичного слова в одне, ущільнення синтаксичної позиції, посилення тенденції до синтетизації мови.

Аналітичні транспозитори, з-поміж яких найактивнішими є дієслова, регулярними постають на початковому рівні транспозиції – синтаксичному. Дієслівно-аналітичні транспозитори у своєму загалі охоплюють спеціалізовані засоби (дієслово-зв'язка *бути* та прилеглі до нього *являти собою*, *становити*), напівспеціалізовані (*залишати* / *залишити*, *зоставатися* / *зостатися*, *виявлятися* / *виявитися*, *називати* / *назвати*) та неспеціалізовані, або контекстні (*іти*, *жити*, *ходити*, *повернутися* / *повертатися*, *опинитися* / *опинятися*; *їхати* / *поїхати* /

приїхати, народжуватися / народитися, помирати / померти, вмирати / вмерти), пор.:

- (35) **Найкраще було б** зіскочити зараз з машини... (Зарудний 1967: 82);
- (36) Вони з Леськом **бували** в битвах **разом** (Костенко 1989: 87);
- (37) Втішеній **людині легше**... (Шевчук 1989: 50);
- (38) І тоді **стало Марії ясніше** (Самчук 2006: 187);
- (39) Повітря між ними **зробилося тісно**... (Вінграновський 1986: 74);
- (40) **Ішов** на фронт рядовим **солдатом**, а **демобілізувався** – гвардії **капітаном** (Минко 1962: 51);
- (41) Настала косовиця. За отамана **ходить** (Чіпка) (Мирний 1984: 61);
- (42) Понад десять років **ходить** Шовкун у завгоспах (Гримайло 1981: 19);
- (43) Я не дуже вмю і не дуже люблю в начальстві **ходити** (Тарновський 1967: 37).

Коло аналітичних транспозиторів у широкому сенсі слова охоплює також інші синтаксичні морфеми:

- (44) Хлопці відпочивали **на** узліссі; поволі приходили до тями від переслідування (Світогляд 2011 /5/: 51);
- (45) **Біля школи** було справді святково: молодші класи вишикувалися **на лінійку**, середні – готуватися прилучитися до них, а найстарші – поважно виходили зі своїх класів, жваво обговорюючи новину (Урядовий кур'єр 2013.14.12).

Перехід слів однієї частини мови в іншу розширює фонд функційних омонімів [Загнітко 2007: 6–11]. Зовнішні транспозиції містять кілька етапів – початковий, проміжний і фінальний. На першому етапі транспозиції наявна а) видозміна синтаксичної функції, б) набуття транспозитом нових семантичних відношень, в) зміна статусу морфологічних категорій, пор.: **абсолютний** (основна синтаксична функція – означення, інваріантні семантичні відношення – атрибутивні, статус морфологічної категорії роду – словозмінний) – ‘у знач. ім. **абсолютне, ного, с**. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь’:

- (46) Постійність і змінність у мові є однією з форм вияву універсальної діалектичної взаємодії **абсолютного** і відносного (З наук. літ.)² [СУМ 2010: 77] – вторинна синтаксична функція – додаток; вторинні семантичні відношення – об'єктні, морфологічна категорія роду – класифікаційна, подібний вияв в **акцизний** – ‘у знач. ім. Чиновник, який працює в акцизі’:

² Цей та подібні факти почерпнуто із [СУМ 2010, 2011, 2012].

(47) Баглам не був знайомий з **акцизним**, але, наблизившись, поклав йому руку на плече (Панч 1980) [Там само: 168].

Початковий етап міжчастиномовної транспозиції є формально-граматичним, оскільки істотно не впливає на лексичне значення слова, виступаючи лише його відтінком. На цьому етапі видозмінюється й словозмінна належність, адже *абсолютний, акцизний* у (46), (47) виявляють уже ад'єктивний зразок іменникового відмінювання. Кумулятивний характер української іменної флексії (поєднання трьох морфологічних значень – роду, числа й відмінка) бере активну участь уже на початковому етапі міжчастиномовної транспозиції, що легко простежити в первинній субстантивації прислівників на зразок **багато**, де фінальний афікс набуває категоризувального статусу:

‘у знач. ім. **багато**, багатьох, мн.’:

(48) Він /В. Самійленко/, як, мабуть, і кожен з письменників, багатьом подобається, а багатьом ні (Коцюбинський 2015: 59);

(49) Багатьом не повернутись уже ніколи до рідних своїх хат (Довженко 2011: 118).

Аналізований етап зовнішньої транспозиції охоплює декілька нерівнорядних виявів із послідовним диференціюванням транспозитів: 1) у функції; 2) у значенні, до яких прилягають 3) щодо еквівалентності та 4) okazіональності:

під егідою – ‘втор., з Р.в., у ф.: сп. дії’:

(50) Генеральний директор і призначені Генеральним директором особи беруть участь в усіх засіданнях Асамблеї, комітетів і робочих груп..., які скликаються Генеральним директором **під егідою** Гаазького Союзу (Конституційне 2008: 213) [Загнітко 2007: 101];

під дією – ‘втор., з Р.в., у зн.: прич.-насл.’:

(51) Маленька піщинка завжди залишається піщинкою, тоді як навіть могутні гори руйнуються **під дією** стихій, і що вищі вони, то тяжчі й страштливіші руйнування на їхньому велетенському тілі (Загребельний 2012: 305) [Там само: 113].

На початковому етапі транспозит не набуває морфологізації, його перекатегоризація мотивована лише зміною синтаксичної функції й вторинними семантичними відношеннями.

Особливістю проміжного етапу зовнішньої транспозиції є відносна морфологізація транспозита, що відбувається внаслідок зміни категорійного навантаження афікса. Останнє виявлювано в регулярній моделі *іменник* → *субстантив*, у якій на лексемному рівні простежувано формування нового частиномовного значення, пор.:

амарантовий – ‘у знач. ім. **амарантові**, вих, мн. Те саме, що **щирицеві**’: (52) До амарантових відносяться трави, рідше кущі та дерева (Лікарські 1992: 59);

анчоусовий – ‘у знач. ім. **анчоусові**, вих, мн. Родина невеликих промислових риб ряду оселедцеподібних’:

(53) Анчоусові живуть зграями у солоних і прісних водах помірних та тропічних широт (Піщак 2004: 102).

Так, більшість найменувань біологічних родин (*аралієві, араукарієві, бальзамінові, бананові, барбарисові, бджолині, бегемотові, бегонієві, бекасові, берізкові, бичкові, білячі, бобові, бомбаксові, букові, валеріанові, вельвічієві, вербенові, вербові, вересові, веслоногі, вивіркові, виноградові, віяловусі, віялолисті, воронові, вугрові, вужоподібні, в’юнові, в’юркові, в’язові, галагові, гарбузові, гвоздикові, геконові, геранієві, горіхові, голінасті, лелекоподібні*), підродин (*бичачі, видрові*), рядів (*беззусикові, богомоліві, вугropодібні*), типів (*безчерепні, війчасті*), класів (*безщелепні*), підкласів (*віялохвостий*), організмів (*багатоклітинні*) витлумачують або як відтінок значення (*у знач. ім. горіхові, вих, мн.* Назва родини дерев і кущів, до яких, зокрема, належить волоський горіх [СУМ 2012: 713]), або як окреме лексичне значення (*у знач. ім. голінасті, тих, мн., зоол.* Те саме, що **лелекоподібні** [Там само: 664]) певного слова, що відбиває його частиномовний статус.

У цій моделі найактивнішою є участь грамеми числа, що бере активну участь у перекатегоризації – набутті лексемою субстантивної семантики, пор.:

(54) Женьшень уже понад п’ять тисяч років використовується народною медициною. Ця багаторічна трав’яниста рослина родини **аралієвих** може жити до 80 і більше років (Голос України 2013.19.11);

(55) **Воронові** – це зазвичай великі птахи порівняно з іншими горобцеподібними (Бургер 2010: 33);

(56) У огірка й інших **гарбузових** жіночі й чоловічі генеративні органи (маточкові й тичинкові квітки) формуються на тій самій рослині (Лікарські 1992: 29).

Іменникової морфологізації транспозита не відбувається, хоча множина такого зразка похідних є постійно поповнюваною, що й зумовлює посилення ад’єктивного різновиду відмінювання в іменників.

На синтаксичному рівні послідовно реалізується початковий та проміжний етапи міжчастиномовної транспозиції без використання додаткових афіксальних ресурсів морфологізації, оскільки домінує власне-синтаксичний статус – зміна синтаксичної функції твірного. Змінюється лише статус певної категорійної семантики. На завершальному

етапі послідовно простежувано ступінь повної морфологізації з неповною семантизацією (*базарування, базікання, зізнання*) та ступінь повної морфологізації з повною семантизацією (*бажання, балаканина, баластування*).

За напрямом зовнішньої транспозиції наявні такі міжкласні моделі: *прикметник* → *іменник*, *займенник* → *іменник*, *числівник* → *іменник*, *прислівник* → *іменник*, *дієприкметник* → *іменник*, *сполучник* → *іменник*, *частка* → *іменник*, *числівник* → *прикметник*, *прислівник* → *прикметник*, *дієприкметник* → *прикметник*, *іменник* → *займенник*, *прикметник* → *займенник*, *числівник* → *займенник*, *іменник* → *числівник*, *іменник* → *прислівник*, *займенник* → *прислівник*, *іменник* → *прийменник* і т. ін., пор.:

басистий, а, е. '1. Низький звучанням (про голос, звук)':

(57) Долетіло тупотіння коней, зарипів віз, заляскав батіг, і **басистий** чоловічий голос гукнув хазяїна (Тулуб 1957: 64) [СУМ 2010: 374] →

'2. у знач. ім. **басистий**, 'Той, хто грає на контрабас':

(58) Басистий не має де сісти (Номис 1993: 48) [Там само: 374];

абищо, 'займ. неознач. 1. Байдуже що, що-небудь, будь-що':

(59) Ти будеш там робити **абищо**, – от, аби не гуляти (Словарь Грінченка 1958: 1) [Там само: 71] →

'2. у знач. ім. Щось незначне, дрібниця':

(60) Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не **абищо** він (Глібов 1951: 13) [Там само: 71];

перший, а, е. '1. Числівник порядковий, який відповідає кількісному числівнику **один**; який передує другому при нумерації або підрахунку однорідних предметів, явищ і т. ін.':

(61) Та сама хата, що й в **першій** дії, тільки краще споряджена (Українка 1952: 44) [СУМ 1975: 337] →

(відтінок) 'у знач. ім. **перша**, шої, ж. Уживається на позначення години, якою починається доба':

(62) Син приїхав додому стомлений, десь близько першої... Якийсь стривожений, увесь змучений (Світогляд 2014 /5/: 67) [Там само: 337].

Міжчастиномовну транспозицію, за І. Вихованцем, ґрунтовано на трьох послідовних її реалізаціях: синтаксичній, морфологічній, семантичній [Вихованець 1988: 101–122]. Зовнішня початкова транспозиція передбачає переміщення частиномовної лексеми зі спеціалізованої синтаксичної позиції в неспеціалізовану, внаслідок чого відбувається «перезавантаження» її граматичної семантики, формування вторинної синтаксичної функції як регулярної / нерегулярної, що не торкається основного лексичного значення. Внутрішньореченнєва позиція лексе-

ми впливає на реалізацію частиномовної семантики, закріпленої у відповідних категорійних формах, пор., напр. (61): в іменниковій формі називного відмінка лексеми **базаро** флексія **о** кумулює морфологічне значення чоловічого роду + морфологічне значення однини + морфологічне значення називного відмінка. Таку транспозицію слід кваліфікувати як синтаксично-позиційну, реалізація якої «руйнівню» впливає на реалізацію категорійно-класної та категорійно-морфологічної семантики.

У синтаксично-позиційного транспозита не простежувано його морфологізації, наявне лише нівелювання первинної категоризації, а потім – її витіснення (оказіонально → у функції → у значенні). Можна встановити певну закономірність у низці моделей міжчастиномовної транспозиції. Так, у моделі *іменник* → *прислівник* вихідний елемент, заповнюючи вторинну внутрішньореченнєву адвербіальну синтаксичну позицію, втрачає властиву для нього відмінюваність, семантика числа й семантика роду – нейтралізовані, пор.:

базар, у, ч. '1. Торгівля (перев. приватна) продуктами харчування або предметами широкого вжитку (часто в певні дні тижня) на площі або у спеціально збудованому приміщенні':

(63) В неділю, в місто на базар Жінки возили свій товар (Нехода 1962: 42) → 'у знач. присл., кого, перен., розм. Дуже багато':

(64) Базар люду насходилося (Шевченко 2006: 92) [СУМ 2010: 323].

Синтаксично-позиційна транспозиція є продуктивною та регулярною в низці моделей (*дієприкметник* → *прикметник*, *іменник* → *прийменник* і под.).

Істотною є морфологізація в міжчастиномовній транспозиції, що ґрунтована на повному збереженні лексичної семантики похідним, зміна ж відбувається в структурі похідного: *війт* → *війтувати*, *голова* → *головувати*, *бондар* → *бондарювати*, *бортник* → *бортникувати*, *вівчар* → *вівчарити*, *гончар* → *гончарювати*, *мірошник* → *мірошникувати*, що відбито в особливостях їхнього регулярного тлумачення. Для одних транспозитів – це 'бути + *війтом*, *головою*', для інших – 'займатися + *бондарством*, *бортництвом*, *вівчарством*, *гончарством*, *мірошництвом*', див. також [Мельник 2015б: 240–241]. У похідних наявне послідовне розмежування функційно-буттєвого й процесно-фахового статусів. Транспозити, що набули вичерпної морфологізації, здебільшого зазнають відповідної морфологічної транспозиції: *війтувати* → *війтування*, *головувати* → *головування*, *бондарювати* → *бондарювання*, *бортникувати* → *бортникування*, *вівчарити* → *вівчарювання*, *гончарювати* → *гончарювання*, *мірошникувати* → *мірошнику-*

вання, *учителювати* → *учителювання*, що знаходить відбиття в їхньому лексикографічному тлумаченні зразка 'дія за значенням *війтувати* / *головувати* / *бондарювати* / *бортникувати* / *вівчарити* / *гончарювати* / *мірошникувати*'.

Морфологізація похідних належить до регулярних явищ, що простежувано на особливостях їхнього тлумачення в загальнонаціональних тлумачних словниках. Нефіксованість окремих з них (*гончарювання*, *мірошникування*) в лексикографічних виданнях легко пояснюється відсутністю необхідних контекстів із такими лексемами, хоча при ширшому обстеженні сучасних текстів та їхньому діагностуванні подібні похідні фіксовані:

(65) Учні академії сучасного гончарства лише знайомляться з азами **гончарювання** (Урядовий кур'єр 2014.11.11);

(66) **Мірошникування** і теслярства не вистачало, щоб кінці звести з кінцями (Світогляд 2014 /4/: 91).

Граничний етап міжчастиномовної транспозиції ґрунтований на повній семантизації – набутті похідним лексико-семантичних і формально-граматичних властивостей того класу слів, який транспозит поповнює. У більшості сучасних лексикографічних тлумачень послідовно відбито морфологізацію міжчастиномовного транспозита, пор.:

війтування, я, с., іст. 'Дія за знач. **війтувати**':

(67) Герой п'єси І. Франка багатій Прокіп Рябина за п'ятнадцять років **війтування** збив чималий капітал (Історія 2006: 312);

учителювання (вчителювання), я, с. 'Дія за знач. **учителювати**':

(68) Цієї весни я скінчив учительську семінарію, і тепер день у день дожидаю призначення в народну школу на **вчителювання** (Васильченко 2014: 45);

(67) Вже його учні вчителями поставали, інженерами, лікарями, а він усе не кидав **учителювання**, хоча й пенсію давно мав (Кучер 1966: 95).

У контекстах (65), (66), (67), (68) легко встановити рівень повної семантизації похідних *гончарювання*, *мірошникування*, *війтування*, *учителювання (вчителювання)*, з-поміж яких у (66), (68) – *мірошникування*, *учителювання (вчителювання)* – синтаксична функція й синтаксична позиція засвідчують викінченість семантичного освоєння транспозитів, у (65), (67) похідних *гончарювання*, *війтування* семантизація є пунктирною, що відбито в синкретичності значення – атрибутивності + об'єктності (*гончарювання*) й об'єктності + обставинності (*війтування*).

Синтаксично-позиційна міжчастиномовна транспозиція є найпоказовішим підтвердженням неповної деривації, оскільки наявна зміна

лише синтаксичної функції. Останнє легко простежувано на прикладі моделі *дієприкметник* → *прикметник*: *адаптований, адсорбований, азотований, акліматизований, акредитований, активований, актуалізований, акумульований, акцентований, акцентований, акціонований, анульований, апробований, афішований* і под., набагато рідше – в моделях: *числівник* → *займенник*:

один – ‘у знач. прикм. Який живе, стоїть і т. ін. самотньо, окремо від інших; одинокий, самотній’:

(70) **Один** я на світі без роду, і доля – Стеблина-билина на чужому полі (Шевченко 2006: 152);

другий – ‘6. у знач. займ. означ., прост. Не такий, як цей, відмінний від цього; інший’:

(71) Дома такий тихий, не гуляє, мало й говорить, а вийде в степ – **другий** чоловік (Вовчок 2013: 82);

‘7. у знач. займ. означ., прост. Не цей, а якийсь інший’:

(72) Хлопець кохає дівчину, – Та **другий** миліше їй був (Українка 1954: 86).

Особливим є розрізнення морфологічного й семантичного ступенів міжчастиномовної транспозиції, оскільки набуття категорійно-формальних ознак не гарантує слову повноцінне входження в систему семантико-парадигматичних і поняттєвих зв'язків відповідного частининомовного класу лексем. Повний інвентар частиномовних категорій свідчить про набуття словом усіх парадигмальних контурів, почасти його входження в активні словотвірні зв'язки, пор.: *малий* → *маліти* → *замаліти* ↔ *змаліти* ↔ *вималіти*; *зелений* → *зеленіти* → *зазеленіти* ↔ *позеленіти* ↔ *відзеленіти*; *зеленішати* → *позеленішати*, *менший* → *меншати*. У таких транспозитах послідовно реалізовані частиномовні категорії. Так, у дієслів на зразок *доросліти*, *дорослішати*, *зеленіти*, *зеленішати*, *маліти*, *меншати* вичерпно функціонують категорії часу, особи, виду, а також способу:

(73) Виднокрай **маліє** в його очах (Світогляд 2013 /4/: 41);

(74) Ти уже **малієш** – нічого не вирішуєш у цій справі (Голос України 2013.12.07);

(75) **Маліло** все в такому герці (Урядовий кур'єр 2014.14.08);

(76) **Малій** усе, не малій лише ти, чieste моя (Світогляд 2012 /3/: 31).

Цікавим є твердження про те, що, наприклад, семантичне завершення, на думку І. А. Мельник, відприкметникової морфологічної вербалізації властиве насамперед дієслівним морфологічним транспозитам на позначення процесуальних змін кольорової гами, що можна встановити лише контекстуально [Мельник 2015а: 174]. Контекстуальне розмежу-

вання є найпоширенішим засобом діагностування усіх рівнів міжчастиномовної транспозиції:

(77) Папір **біліє** й **біліє** на письмовому столі;

(78) Як тільки поглянеш на село з правого берега річки, відразу кидається у вічі, як **біліють** на видноколі хата моєї тітки та нещодавно змайстрований біля неї ганок (Світогляд 2013 /5/: 38);

(79) Небо **синіє** й **синіє**;

(80) **Синіє** річка відразу за селом, де сходяться два її рукави, синіють її глибини, де причаїлися довголітні соми (Урядовий кур'єр 2011.18.02).

Контекст діагностує й первинні категорійні зміщення, пор.:

(81) **Кулею** пробило жилет бійця, але він залишився живий, бо в металі й застрягла (Голос України 2015.18.04) і

(82) Дівчина **кулею** влетіла до класу, від хвилювання не могла вимовити й слова (Світогляд 2013 /1/: 38).

У міжчастиномовній транспозиції вирізняють транспозити, що у своїй перехідності не завершили перший рівень набуття відповідних категорійних параметрів. До напівморфологізованих транспозитів належать відприслівникові дієслівні синтаксичні деривати з одно- й двовалентним потенціалом, що виконують функцію єдиного головного члена однокладних речень.

Одновалентні, що передбачають регулярний лівобічний суб'єктний актант:

(83) Вовкам **було голодно** (Мушкетик 1989: 165);

(84) ...тепер коням **буде легко** (Стельмах 1987: 37);

(85) А зате як їм **інтересно**, як **весело** (Винниченко 2005: 97);

(86) А батюшці **байдуже** (Костенко 1989: 92);

(87) **Було тихо** (Багрянний 1992: 98);

(88) Ще **було темно...** (Багрянний 1992: 123);

(89) Досить **зимно** (Маланюк 2009: 91);

(90) Так **порожньо** і **сіро** вколо тебе (Маланюк 2009: 41);

(91) Так **пустельно**, так **порожньо** й **лунко...** (Маланюк 2009: 68);

(92) Тещі, звичайно, у нас **погано** (Костенко 1989: 71);

(93) Там їм **добре** (Костенко 1989: 104);

Двовалентні, які вимагають регулярного вияву лівобічного суб'єкта та правобічного об'єкта:

(94) Татарам **було** того й **треба** (Вінграновський 1986: 88);

(95) ...царям **не треба** ні щастя нашого, ні зла (Дараган 2003: 52);

- (96) Мені **не страшно** смерті (Підмогильний 2003: 52);
 (97) Із тобою **було б** нам **гірко** (Симоненко 2012: 37);
 (98) ...йому нічого **не страшно**... (Костенко 1989: 112);
 (99) А от за Україну **соромно** вже **не буде**... (Костенко 1989: 131);
 (100) ... йому вперше в житті **стало страшно** від близькості жінки (Загребельний 2012: 212).

Напівморфологізований статус таких транспозитів виявлюваний у їхній синтаксичній позиційності та синтаксичній спеціалізації, що істотно відрізняє від аналітичних синтаксичних відприслівникових дієслівних транспозитів. Для останніх визначальною є функція предиката (одного з двох членів двоскладного речення – складеного прислівникового присудка), а перші – завжди є головним членом односкладного речення, пор.:

- (101) Мені без тебе **сумно**... (Костенко 1989: 75);
 (102) Сироватці здалеку **видно** Сліпу (Мушкетик 1989: 51);
 (103) Мені за неї **лячно** (Вовчок 2013: 68)

– єдиний головний член односкладного речення з послідовно реалізованою лівобічною суб'єктною валентністю;

- (104) Любов відкрити **важче**, ніж Америку (Костенко 1989: 83);
 (105) Людська заздрість **гірше**, як слабкість (Матіос 2009: 119)

– предикат двоскладного речення (складений прислівниковий присудок) із регулярною двобічною валентністю – лівобічною суб'єктною та правобічною об'єктною. До напівморфологізованих належать і словоформи на зразок *веснами, вечорами, днями, ночами; амфітеатром, бумерангом, валетом, валявою, вервечкою / вервечками, вивертом, вихором / вихром, вихорцем, волею, волоком, в'юном, в'юнцем, колом, ривком, стрибком, ударом; безмір, віддаль*, у яких окремі відмінкові словоформи (однина орудного або називного) набули вторинної категорійної семантики (транспозитор – скам'янілий словозмінний афікс).

Загалом теорія транспозиції, її поняттєво-категорійні виміри дають змогу по-іншому осмислити мовну системність, оскільки на передній план виступає не однорідність значень і найменувань, а функційне навантаження транспозита, що розширює межі категорійного класу слів. Так, сприйняття ознаки, процесу, дії чи стану як окремого об'єкта істотно збагачує семантичні можливості іменниковості [Кубрякова 1988: 159], внутрішню її диференціюючи на формально-граматичну й лексико-семантичну. Уже на початковому етапі транспозиція принципово змінює знак функції, що зумовлює незворотні процеси нового осмис-

лення певних подій, процесів, реалій, фактів, явищ тощо як відповідні аналоги категорійних класів слів, дозволяє віднести їх до них, вибудовуючи новітні семантичні зв'язки з ними. Останнє зумовлює видозміну в активності взаємопереходів між різними семантичними класами слів. Семантизація зовнішнього транспозита проходить кілька ступенів, фінальним з-поміж яких є активне входження похідного в нову сферу семантико-парадигмальних зв'язків.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- АФТАНДІЛЯНЦ, Є. Г. (2013): *Основи матеріалознавства*. Херсон: Олді-плюс, Київ: Видавництво Ліра-К.
- БАГРЯНИЙ, І. (1992): *Сад гетсиманський*. Київ: Дінпро.
- БУРГЕР, Дж. (2010): *Світ птахів*. Київ: Махаон-Україна.
- ВАСИЛЬЧЕНКО, С. (2014): *Талант: Вибрані твори*. Київ: Знання.
- ВИННИЧЕНКО, В. (2005): *Вибрані твори*. Київ: Грамота.
- ВИХОВАНЕЦЬ, І. Р. (1988): *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- ВИНГРАНОВСЬКИЙ, М. (1986): *Вибрані твори*. Київ: Дніпро.
- ВОВЧОК, М. (2013): *Вибрані твори*. Київ: Інші.
- ГЛІБОВ, Л. (1951): *Вибране*. Київ: Радянська школа
- Голос України* (2010–2015): *газета Верховної Ради України*. Київ: Преса України (Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive)
- ГОНЧАР, О. (1993): *Твоя зоря*. Київ: Веселка.
- ГУМБОЛЬДТ, В. ФОН (1984): О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие. In: *Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию*. Москва: Изд-во иностранной литературы, с. 324–326.
- ГРИМАЙЛО, Я. (1981): *Кавалер ордена Слави*. Харків: Прапор.
- ГУЦАЛО, Є. П. (1987): *Вибрані твори*. Т. 2. Київ: Радянський письменник.
- ДАРАГАН, Ю. (2003): *Срібні сурми*. Кіровоград: Спадщина.
- ДОВЖЕНКО, О. П. (2011): *Зачарована Десна: щоденник, кіноповісті, оповідання*. Харків: Фоліо.
- ЗАГНІТКО, А. П. та ін (2007): Загнітко, А. П., Данилюк, І. Г., Ситар, Г. В., Щукіна, І. А.: *Словник українських прийменників. Сучасна українська мова*. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО».
- ЗАГНІТКО, А. П. (2011): *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО».
- ЗАГНІТКО, А. П. (2014): *Теорія граматики і тексту*. Донецьк: Ноулідж (Донецьке відділення).
- ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ, П. (2012): *Диво*. Київ: Дніпро.
- ЗАРУДНИЙ, М. (1967): *На білому світі*. Київ: Дніпро.
- Історія 2006: Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.*: підручник: У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Либідь.
- Конституційне 2008: Конституційне право України: підручник*. За ред. В. П. Колісника. Харків: Право.
- КОСТЕНКО, Л. (1989): *Вибране*. Київ: Дніпро.

- КОЦЮБИНСЬКИЙ, М. (2015): *Вибрані твори*. Київ: Країна мрій.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1988): Роль словообразования в формировании языковой картины мира. In: *Роль человеческого фактора в языке*. Москва: Наука, с. 141–172.
- КУРИЛОВИЧ, Е. (1962): Деривация лексическая и деривация синтаксическая. In: *Очерки по лингвистике*. Москва: Издательство иностранной литературы, с. 57–70.
- КУЧЕР, В. (1966): *Орли води п'ють*: роман. Київ: Радянський письменник.
- Лікарські 1992: *Лікарські рослини*: енциклопедичний довідник. Київ: Видавництво «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана (Режим доступу: <http://www.ex.ua/1300919>).
- МАЛАНЮК, Є. (2009): *Вибрані твори*. Харків: Ранок.
- МАТЮС, М. (2009): *Чотири пори життя*. Київ: Піраміда.
- МЕЛЬНИК, І. (2015а): *Транспозиційна грамати́ка дієслова*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
- МЕЛЬНИК, І. (2015б): Відіменникова дієслівна морфологічна транспозиція в граматичній структурі української мови. In: *Типологія та функції мовних одиниць 1/2015*, с. 137–149.
- МИНКО, В. (1962): *Вибрані твори: повісті, оповідання, нариси, п'єси*. Київ: Держлітвидав УРСР.
- МИРНИЙ, П. (1984): *Вибрані твори*. Київ: Веселка.
- МУШКЕТИК, Ю. М. (1989): *Твори*: В 5-ти т. Т. 4. Київ: Дніпро.
- НЕХОДА, І. (1962): *Хлоп'ята з нашої вулиці*: поеми та казки. Київ: Дитвидав.
- НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І. (1985): *Твори*. Т. 1. Київ: Наукова думка.
- НОМИС, М. (1993): *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Дніпро.
- ПАНЧ, П. (1980): *Син Таращанського полку*. Київ: Веселка.
- ПІДМОГИЛЬНИЙ, В. (2003): *Місто*. Харків: Веста.
- ПІЩАК, В. П. (2004): *Медична біологія*. За ред. В. П. Піщака, Ю. І. Бажори. Вінниця: Нова книга.
- ПЛУНГЯН, В. А. (2011): *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Москва: Российский гос. гуманитарный ун-т.
- РИЛЬСЬКИЙ, М. (1977): *Вибрані твори. Лірика та поеми*. Київ: Дніпро.
- САМЧУК, У. (2006): *ОСТ. Втеча від себе*. Київ: Джура.
- Світогляд (2010–2015): *Науково-популярний журнал*. Київ: Національна академія наук України; Головна астрономічна обсерваторія (Режим доступу: <http://old.mao.kiev.ua/svitoglyad.html>).
- СИМОНЕНКО, В. (2012): *Вибрані твори*. Київ: Смолоскип.
- Словарь Грінченка (1958): *Словарь української мови*. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: В 4-х т. Т. 1. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- СТЕЛЬМАХ, М. (1987): *Щедрий вечір*. Київ: Дніпро.
- СУМ 2010: *Словник української мови: У 20-и т. Т. 1.* (2010). Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України.
- СУМ 2012: *Словник української мови: У 20-и т. Т. 3.* (2012). Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

- СУМ 1976: *Словник української мови*: В 11-и т. Т. 6. (1976) Київ: Наукова думка.
СУМ 2011: *Словник української мови*: У 20-и т. Т. 1. (2011) Київ: Наукова думка.
ТАРНОВСЬКИЙ, М. (1967): *Мости над океаном*. Київ: Радянський письменник.
ТУЛУБ, З. (1957): *Людолови*. Київ: Радянський письменник.
УКРАЇНКА, Л. (1952): *Твори*. Т. III. Київ: Держлітвидав.
УКРАЇНКА, Л. (1954): *Твори*. Т. V. Київ: Держлітвидав.
Українські народні прислів'я та приказки (1955): Київ: Вид-во Академії наук Української РСР.
Урядовий кур'єр (2010–2015): *газета центральних органів виконавчої влади України*. Київ: Преса України (Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/>).
ХВИЛЬОВИЙ, М. (1990): *Твори*. Т. 1. Київ: Дніпро
ШЕВЧЕНКО, Т. (2006): *Кобзар*. Харків: Фоліо.
ШЕВЧУК, В. (1989): *Вибрані твори: Дім на горі*: роман-балада; оповідання. Київ: Дніпро.
DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině. D.1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

ПРОФІЛЬ АВТОРА:

Загнітко Анатолій Панасович

Доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України

Сфера наукових інтересів: функційно-комунікативна граматики, когнітивна граматики, формальна граматики, ономазіологічна граматики, семасіологічна граматики, граматики тексту, лінгвоперсонологія, прикладна лінгвістика

Україна

03003, м. Київ

проспект Голосіївський, 3

Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук України

<http://www.ulif.org.ua/>

a.zagnitko@gmail.com

**Людмила Вениаминовна Кушнина,
Ольга Витальевна Протопопова**

Россия, Пермь

ПЕРЕВОД ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК СИНЕРГИЯ ЭКОСИСТЕМ КОНТАКТИРУЮЩИХ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР

АБСТРАКТ:

Fiction translation as a synergy of ecosystems of languages and cultures in contact

Methodologically the article is based on translation space harmonization theory. It is a synergetic model of translation aiming at transposing explicit and implicit senses. The category of harmony implying integration and synergy of senses of the source and target texts is made dominant. The article determines the notion of harmonious text of translation, it describes concordance conditions of sphere of concepts in source and target text, it discovers the idea of contacting languages and cultures ecosystems harmonization in translation space and it forms the theoretical basis of translation ecology. Seeing text as an ecosystem, the authors also adopt an ecolinguistic approach to the source and target text analysis. The harmonization of text ecosystems implies recreating the concept spheres of both the texts.

KEY WORDS:

Translation synergy – translation space – source and target text – ecolinguistic approach – ecosystem – implicit and explicit senses – sense transposition – harmony – harmonization – sphere of concepts.

Введение

Данная статья фокусируется на проблеме достижения качественного перевода художественного текста. С одной стороны, художественный

перевод – это не только лингвистическая, но и литературно-художественная деятельность переводчика, о чем свидетельствуют многие талантливые переводы. С другой стороны, современная эпоха требует качественной подготовки переводчиков, способных овладеть и наукой, и искусством перевода. Решение этой задачи возможно путем создания моделей перевода. В рамках данной статьи представим синергетическую модель перевода – переводческое пространство – функционирование которой продемонстрируем на примере перевода прозаического текста с русского языка на французский с позиций эколлингвистики.

Прежде всего, представляется целесообразным описать теоретические источники возникновения синергетической модели перевода и то, как они отражены в концепции переводческого пространства, репрезентирующей данную модель:

1. Исследование пространства как бытийной сущности, как способа осмысления мира в сознании переводчика, репрезентируемого в языке и культуре. Переводческое пространство отражает реально существующий континуум процессов и отношений, возникающих при переводе текста с одного языка на другой, из одной культуры в другую.

2. Признание текста динамической системой, в которой сам «текст процессуален и динамичен» [Мурзин, Штерн 1991]. По мнению ученого, динамика текста определяется тем, что он создается говорящим в процессе общения с другими носителями языка. И если на поверхностном уровне текст дискретен, то на глубинном он становится перманентным, что обеспечивает целостность его дальнейшего восприятия. В процессе своего порождения – разворачивания и свертывания – текст подчиняется внутренним законам, что обеспечивает его функционирование, важнейшим из которых является инкорпорирование. В процессе порождения текста перевода действуют те же законы. Это значит, что процесс транспонирования смыслов в переводческом пространстве является результатом инкорпорирования смыслов, а внутренняя динамика разворачивается в межъязыковую и межкультурную динамику.

3. Интерпретация смысла в семантике текста (Д. А. Леонтьев, А. А. Залевская, И. Р. Гальперин, И. М. Кобозева и др.). Переводчик «погружен» в поиск смыслов. В переводческом пространстве можно вычленить несколько смысловых полей, что определяет стратегию переводческой деятельности, нацеленную на извлечение, понимание, трансляцию множества гетерогенных смыслов исходного текста в смыслы текста перевода.

4. Исследования категории образа, образного мышления переводчика. Образ понимается как объективная данность, доступная пониманию и наделенная смыслом (M. Lederer). Для того, чтобы передать

смысловую ткань текста, переводчику необходимо осознать единицу смысла. Именно образ, или образ-гештальт становится единицей смысла при переводе. Мы полагаем, что в процессе перевода в сознании переводчика возникает перцептивный образ текста, в котором заключен его смысл.

5. Анализ эмотивных компонентов текста (В. И. Шаховский), идея энергетической жизни текста (Н. Л. Мышкина) привели нас к мысли о наличии и функционировании энергетического поля переводческого пространства.

6. Учение об интертекстуальности (Р. Барт, Ю. Кристева и др.), учение о прецедентности (Ю. Н. Караулов, Ю. С. Степанов и др.), а также выдвинутое Р. О. Якобсоном положение о наличии фатической функции языка и Л. Н. Мурзиным о фатическом поле языка привело нас к мысли о существовании фатического поля переводческого пространства. Термин «фатический» употребляется нами в широком смысле, приобретая значение контакта культур в процессе межъязыковой, межкультурной, межличностной коммуникации, разворачивающейся в переводческом пространстве.

7. Предположение о том, что смыслы, закладываемые в текст автором, смыслы, транслируемые переводчиком, смыслы, воспринимаемые реципиентом, не могут быть идентичными ввиду различий языковых картин мира, но должны быть соотносимыми, соразмерными, согласуемыми, мы вычленили в переводческом пространстве три поля субъектов переводческой коммуникации: поле автора, поле переводчика, поле реципиента. В каждом поле порождается свой уникальный смысл.

8. Синергетическая идеология, обоснованная в трудах Г. Хакена, благодаря которой можно объяснить процесс возникновения новых смыслов в таких сложных системах как система перевода. Как отмечает ученый, «синергетика, собственно, занимается комплексным исследованием процессов возникновения новых свойств в сложных системах, или, – говоря научным языком, – эмергенцией новых качеств упомянутых систем» [Хакен, Хакен-Крелль 2002: 34]. Автор термина «синергетика» утверждает, что возникновение смысла можно рассматривать как возникновение нового качества системы, или как «самопорождение смысла». Если [Мышкина 1998] и [Москальчук 2003] показали синергетическую природу текста, мы в своих работах пришли к выводу о синергетической природе процесса межтекстового взаимодействия при переводе, т.е. признали перевод синергетической системой, что нашло отражение в синергетической переводческой модели – переводческом пространстве.

Схематическое изображение синергетической модели перевода выглядит так:

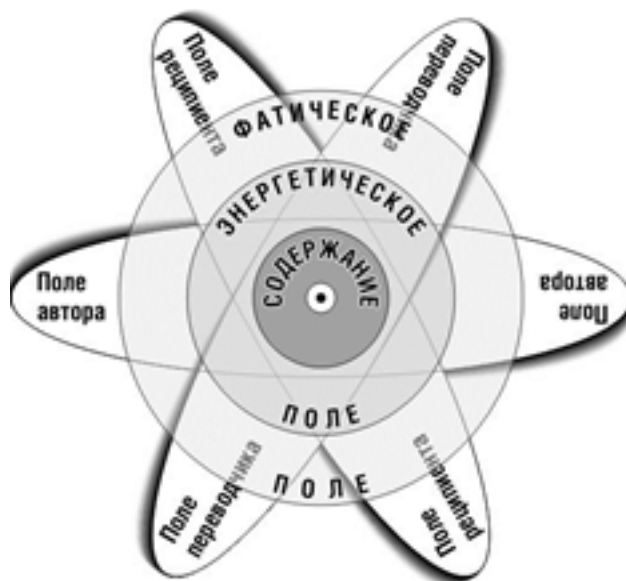

Рис. Синергетическая модель перевода

Мы трактуем переводческое пространство как открытую, динамическую, саморазвивающуюся систему. Каждый субъект переводческой коммуникации – автор, переводчик, реципиент – проецирует в переводческое пространство свой компонент смысла. В результате поля всех субъектов переводческой коммуникации становятся смыслопорождающими. Но процесс генерации смысла совершается в одном из них – в поле переводчика. генерация смысла осуществляется в виде образа-гештальта текста. Его специфика заключается в том, что он не является суммой смыслов, но их синергией, т.е. тем самым коллективным эффектом, который характеризует синергетические процессы в живой и неживой природе.

1. Переводческое пространство в системе эколингвистики и экологии перевода

В рамках данной статьи мы рассматриваем переводческое пространство, как в широком смысле, т.е. пространство экосистем контактирующих языков и культур, так и в узком смысле, т.е. как некую абстрактную схему, возникающую в сознании переводчика, оперирующего множеством имплицитных и эксплицитных смыслов межъязыкового и межкультурного текстового континуума. Поясним, что широкий ракурс

рассмотрения переводческого пространства является относительно новым явлением, ранее не входившим в сферу наших научных интересов.

Как было показано ранее, процесс перевода является синергетическим по своей сути, представляя собой саморазвивающуюся систему гетерогенных смысловых полей. В переводческом пространстве мы анализируем ядро и периферию. В качестве ядра выступает содержание текста, где формируется эксплицитно выраженный фактуальный смысл, способом отражения которого является тема-рематическая организация предложения и текста. Все остальные поля имплицитны. Поясним, что в представленной модели осуществляется синтез тексто- и субъектоцентрических подходов к переводу: вычлняются три поля субъектов переводческой коммуникации – автора, переводчика, реципиента и три поля текста – содержательное, энергетическое и фатическое. В поле автора формируется модальный смысл, отражающий предтекст или интенции автора; в поле переводчика – индивидуально-образный смысл, в основе которого лежит понимание подтекста; в поле реципиента – рефлексивный смысл, базирующийся на фоновых знаниях реципиента, представленных в контексте. Энергетическое поле порождает эмотивные смыслы, а фатическое поле – культурологические, понимание которых предполагает постижение интертекстов контактирующих культур. Синергия переводческого пространства проявляется в процессе взаимодействия смысловых полей. Эти положения, характеризующие синергетическую модель перевода, были изложены нами в предыдущих публикациях в виде монографий, статей, материалов конференций [Кушникова 2003, 2004, 2009 и др.].

Принципиально важным для нашей концепции является категория гармонии, которую мы расцениваем как полноправную лингвопереводческую категорию, как критерий качественного перевода текста. Данная категория не противоречит общеизвестным категориям, выступающим в качестве критериев оценки перевода – адекватности и эквивалентности, но мы считаем их недостаточными для объяснения всей гаммы отношений между исходными и производным текстами.

Обосновывая значимость категории гармонии для разработки системы оценки качества перевода, которая включает в себя гармонию, эквивалентность, адекватность, дисгармонию, обратимся к трудам основателя российской школы переводоведения А. В. Федорова. Как отмечают его ученики и последователи, «когда исследователю не хватало терминологического аппарата, он формулировал мысли в виде метафор... так, задачу теории перевода А. В. Федоров формулировал через метафору «протянутых нитей» [Казакова, Ачкасов 2006: 4].

Заметим, что выдвинутая нами категория гармонии первоначально воспринималась учеными как метафора. В данном случае нас привлекла идея «протянутых и непротянутых нитей», которые помогают найти место категории гармонии в создаваемой нами системе оценки качества перевода. Сущность его идеи состоит в том, что отношение между оригиналом и переводом – зыбкое, условное: «...от определенных единств и единиц оригинала тянутся какие-то нити к переводному произведению, к единствам и единицам, тоже определенно намечаемым; эти нити могут быть прослежены; некоторые же элементы оказываются как бы ни с чем в оригинале не связанными...» [Казакова, Ачкасов 2006: 4]. Исходя из этого, ученый видит задачу теории перевода в установлении причин, почему протянуты те или иные нити, как эта система обусловлена соотношением двух литературных рядов и пр. Развивая данные положения А. В. Федорова, мы предположили, что адекватность и эквивалентность характеризуют такие отношения, которые можно уподобить «протянутым нитям», т.е. устойчивые словарные соответствия между двумя языками или различные формы межъязыковых переводческих трансформаций. Что касается гармонии, она непосредственно отражает «непротянутые нити», т.к. смысловые межкультурные преобразования, совершаемые переводчиком в переводческом пространстве, практически непредсказуемы. Они являются результатом созидательной деятельности переводчика-субъекта, синергетическим эффектом, возникающем в переводческом пространстве, порождением нового смысла в каждой новой конфигурации пространственно-временного континуума, обозначенного нами как переводческое пространство. Положительный синергетический эффект является не единственным возможным результатом переводческой деятельности. Вполне вероятен и отрицательный эффект, и «непротянутые нити» «разрывают» коммуникацию, нарушают взаимодействие коммуникантов. Такую ситуацию мы определяем как переводческую дисгармонию, что означает наличие переводческой ошибки, погрешности, несоответствия.

Подчеркнем, что гармоничным мы считаем такой текст перевода, в котором устанавливается смысловая соразмерность, смысловое равновесие между исходным и производным текстами. При этом адекватность и эквивалентность занимают промежуточное положение между некачественным переводом – дисгармонией и высококачественным переводом – гармонией.

Как показали наши наблюдения, а также результаты исследований учеников и последователей, переводческая гармония отражает межъязыковую и межкультурную асимметрию как естественные состояния

контактирующих языков и культур. Так, в работе Н. Г. Гончар «Асимметрия в переводе художественного текста: этнолингвокультурный аспект» показано, что асимметрия выступает текстоформирующим фактором [Гончар 2009]. При этом возможны два вектора переводческой асимметрии: в одном случае она приводит к гармонии, в другом – к дисгармонии. Процесс асимметризации смыслов в переводческом пространстве при позитивном текстоформирующем воздействии приводит к установлению гармоничных пропорций между исходным и производным текстами, кульминацией которого является взаимодействие культурологических смыслов в фатическом поле переводческого пространства. Это значит, что в тексте перевода могут быть другие лексемы, другие грамматические формы и синтаксические структуры, другие значения и значимости, но переводчик сохраняет смыслы исходного текста, в результате чего смыслы текстов оригинала и перевода соразмерны, согласованы, а сам текст естественным образом интегрируется в принимающую культуру, обогащая ее.

Концепция переводческого пространства апробирована нами на материале текстов различных функциональных стилей. В данной статье мы обращаемся к переводу художественного текста. Нас заинтересовал эколингвистический подход к языку, культуре, тексту, что позволило нам сформулировать исходные позиции экологии перевода как нового самостоятельного направления современного переводоведения.

2. Экология перевода как новое направление исследований

Проблему экологии перевода мы разрабатывали первоначально в рамках международных научных конференций «Экология языка на перекрестке наук» (Тюмень 2011, 2012, 2013), а затем совместно с аспиранткой Е. М. Пылаевой, в процессе ее работы над диссертационным исследованием «Актуализация ключевых концептов текста перевода: эколингвистический подход» [Пылаева 2014]. В основу наших рассуждений положены достижения в области экологии языка и эколингвистики.

Если данные направления возникли в США в семидесятих годах прошлого века, то в отечественной лингвистике они получили новый импульс в трудах Н. Н. Белозеровой, которая организовала несколько ежегодных научных конференций по данной проблематике «Экология языка на перекрестке наук». По мнению ученого, доминантным компонентом эколингвистики является окружающая среда, приравненная к социуму [Белозерова 2010]. Исследования ученого послужили для нас отправной точкой собственных исследований и рассмотрения процесса перевода с позиций его культуросообразности и природосообразности.

Так нами была выдвинута гипотеза о существовании экологии перевода. В рамках экологии перевода мы предположили, что само переводческое пространство является экосистемой, а его поля – своего рода подсистемами, в каждой из которых формируется свой смысл. В процессе динамики смыслов текста, попадающего в орбиту переводческого пространства, каждый субъект проецирует свой компонент интегрального смысла целого текста таким образом, чтобы он был понятен в собственном социуме, отличном от социума других субъектов. Исходный текст принадлежит социуму и экосистеме одного языка, в процессе перевода текст попадает в экосистему другого языка. Задача переводчика состоит в том, чтобы экосистемы двух языков и культур вступали во взаимодействие, не нарушая лингвоспецифичности и культурноспецифичности друг друга, а обогащая культурно-языковую общность коммуникантов.

Решение этой задачи стало возможным благодаря обращению к принципам эколлингвистического подхода к языку и к процессу перевода как межъязыковой коммуникации. Мы опираемся на трактовку эколлингвистики, сформулированную Н. В. Дрожащих: «Эколлингвистика – это направление, сформированное на стыке разных дисциплин, которое изучает сферу обитания человека и общества, опосредованную языком, и концентрируется на выявлении закономерностей, общих для экологии и языковой системы» [Дрожащих 2011: 29]. В качестве базового тезиса эколлингвистики может быть использован закон экосистемы – существование языка зависит от социума, и наоборот. Таким образом, предметом лингвистического анализа выступает триада *человек – социум – природа*. В переводческом пространстве эти компоненты также представлены, но в рамках социума мы исследуем культуру, в связи с чем триада приобретает следующий вид: человек – культура – природа, а результатом перевода является природосообразность и культуросообразность текста, адресованного человеку – индивиду, субъекту, личности.

3. Эколлингвистический анализ текста оригинала – романа А. В. Иванова «Географ глобус пропил»

Проведение когнитивного лингвистического анализа было основано на материале романа современного российского писателя А. В. Иванова *Географ глобус пропил* и его перевода на французский язык *Le géographe a bu son globe*, опубликованного во Франции.

Язык романа, как это обычно свойственно русской художественной литературе, распадается на два пласта: речь автора и речь персонажей. Первая разновидность в языковом плане оформляет образ автора. От-

метим такую интересную особенность авторской речи А. В. Иванова как изменение формы изложения: с первой по сорок пятую главу повествование ведется от третьего лица, тогда как сорок шестая глава излагается от первого лица. Виктор Служкин рассказывает о походе на Долган с «отцами» из 9-а класса, правдиво описывая каждый день путешествия.

Передача изложения рассказчику дает автору возможность достоверно показать драматические события похода «изнутри». Как главное действующее лицо, Географ повествует о том, что видел и слышал, в чем участвовал, размышляет о случившемся, дает оценку действиям персонажей:

широкая дуга Ледяной как на блюде..., зрение мое обостряется, будто глаза вывинчиваются, как окуляры бинокля... и др. (с. 426).

Бессильный помочь, Географ обреченно наблюдает за штормом порога «семью человечками в красных спасжилетах». Благодаря приему парцелляции мы чувствуем ритм биения сердца Служкина:

И вот они плывут. Без меня. В одиночку. Через порог. Душа моя замерзает (с. 426).

Достоверности, реалистичности придают повествованию повторы глаголов восприятия в первом лице:

Я вижу..., я знаю..., молча смотрим..., я слышу...

Динамичность изложения обеспечивается обилием глаголов несовершенного вида, обозначающих конкретно-процессуальные действия школьников на катамаране, который

грузно сваливается рылом в первый каскад. И его начинает месить и швырять, лупить волнами, душить пеной, контузить литыми водяными зарядами, хлестать струями... (с. 427).

Увиденное Служкиным зрелище описано им пугающе-живописно, а кульминационный момент романа – эпизод с самостоятельным преодолением порога «отцами» оказывает сильное эмоциональное воздействие на читателей именно благодаря субъективному изложению событий от первого лица. Тем самым А. В. Иванов показал себя как мастером композиции, так и писателем, владеющим ярким неповторимым слогом, гармонично воспроизвести который при переводе оказывается сложной задачей.

О речи персонажей в данном произведении можно сказать, что герои А. В. Иванова наделены индивидуальной манерой говорить, что обусловлено их образованием, уровнем культуры, возрастом и пр. Персонажи раскрываются через свою речь, что способствует созданию живых

и ярких образов благодаря подбору и комбинации языковых средств. Манера героев говорить создается пояснениями и ремарками автора:

услужливо подсказал Служкин..., саркастически заметила Надя..., кто-то... противно закричал,

а также собственно прямой речью персонажей. Несомненно, наибольший интерес для исследователей представляет речь главного героя романа – Виктора Служкина, фигуры трагической, но прикрытой маской шута с помощью прибауток, афоризмов, чаще вульгарных и пошлых:

жег глаголом, да назвали балаболом... атлет объелся котлет... и др.

Произведение молодого автора было высоко оценено критикой. На наш взгляд, главным достоинством романа следует считать тонко выверенное, гармоничное соотношение содержания и формы. Отметим прекрасный, богатый и своеобразный язык А. В. Иванова. Особое видение мира отражается в выразительных оборотах речи:

банда гнездилась на верхнем этаже; с крыш медузой обвисало рыхлое и дряблое небо.

Очевидно, для достижения гармоничного перевода этого ярко индивидуализированного текста переводчику необходимо обладать особым литературным даром, мировоззрением, формируемым в ходе постижения, создания и развертывания переводческого пространства. Образно и метафорично уже название произведения. Будучи заголовком-ремой и выражая идею, основную мысль романа через характеристику события. Доминанта заголовка – сниженно-разговорное слово *пропил*, посредством которого будто выносится справедливый приговор Служкину – неудачнику, алкоголику, потерявшему как близких и друзей, так и себя. В то же время эту фразу-заголовок надо понимать не в прямом смысле (глобус кто-то украл из кабинета географии во время болезни учителя), а обобщенно-метафорично, как потерю, утрату всего важного, необходимого в бытовом, житейском смысле.

Для разрешения этой смысловой загадки обратимся к пониманию концепта *глобус* в русской лингвокультуре. Как показал дефиниционный анализ, словарные значения сводятся к следующему: трехмерная, обычно вращающаяся модель Земли, другой планеты, объекта, сохраняющая геометрическое подобие контуров и соотношение площадей. Важно определить, что вложил в *глобус* как концепт автор, какие смыслы «считывает» адресат и как их следует воспроизводить переводчику? Список ассоциаций к данному концепту оказывается обширным: *глобус, земля, шар, география, карта, планета, мир, круг, круглый, страны, атлас, школа, урок, море, океан, большой, крутить, голубой,*

макет, вода, материк, города, учеба, учитель, экватор, реки, модель, географ, полюс, космос, синий, ось, глобальный, рельеф, мяч, орбита, острова, кабинет, полушарие, масштаб, сфера, вселенная и др. Проанализируем репрезентацию концепта в романе. Анализ текста показал наличие в нем практически всех приведенных лексем, семантическое наполнение которых можно выстроить в несколько линий. Первая из них самоочевидна – это номинации реальных учебных процессов:

у меня там четыре наглядных пособия: глобус, кусок полевого шпата, физическая карта острова Мадагаскар и портрет Лаперуза.

Ко второй группе отнесем лексемы, обозначающие объекты окружающего мира в городе и за его пределами с указанием контуров и площадей, например:

школа высилась посреди зеленого пустыря, схваченного по периметру забором, дальше простерлась горбатая каменистая малоснежная равнина и др.

Как видим, объекты поверхности видятся герою не плоскими, как на карте, а трехмерными, как на глобусе. Еще объемнее картины уральской природы, в которых передано восхищение географа и малой родиной, и землей, и космосом. Пример:

отсюда отлично был виден весь затон, он лежал посреди тьмы, как остров. Корабли загадочными кристаллами были заморожены в плоскость неестественно белого лица. Было во всем этом что-то космическое: целое блюдо слепящего света в океане черноты, и вдали пунктир мелких звездочек-фонарей на дамбе, – словно отнесенный в сторону окраинный рукав спиральной галактики.

Анализ этого и других пейзажей позволил нам дополнить ассоциативный перечень концепта: *звездочки/звезды, галактика, хаос, небесное кочевье, орбита, лунный кратер, космический корабль, кругосветное плавание, эфир, ореол, мосты, челюсть грозы, облака, грозовой фронт, небосвод, тучи, око бури, пустыня одиночества, небесное дно, кометные хвосты, метеоритные кратеры* и др. Среди цветовых ассоциаций достаточно традиционных при упоминании земных и небесных реалий оказалось не очень много. Значительно больше индивидуально-авторских связей обнаружено для цветовой характеристики многокрасочной картины мира Географа:

небо сизое, бесстыдно-голубое; луна зеленая; солнце лиловое, угольно-красное дымное; река и вода светящаяся, туманная от луны, желтая, пьяная; снега стали зеркальными и кроваво полыхали, серебряные; темнота звездная; лента дороги ржавая; ели бело-сизые

и т.д. Очевидно, что Географ влюблен в мир:

в плоскую землю, на которой он жил: темные боры Закамска, россыпь огней Речников... широкая и черная лаковая дорога Камы... равнина незнакомой Служкину стороны реки... целое озеро огней далекого города.

Герой любит всю Землю, воспринимая ее как глобус:

Живем мы посреди континента, а здесь вдруг ощущаешь себя на самом краю земли, словно на каком-нибудь мысе Доброй Надежды.

Географ точно чувствует связь Земли с космосом:

Дым от костра сливался с Млечным Путем, и, казалось, что костер дымит звездами.

4. Эколингвистический анализ текста перевода в свете концепции переводческого пространства

Начинаем анализ текста с его заголовка, который, по мнению М. Н. Кожиной, является полномочным представителем текста. Заголовок текста обладает существенным прагматическим потенциалом. Разумеется, и понимание контекста, и знание экстралингвистических факторов являются неотъемлемыми компонентами любого коммуникативного акта, но интродуктивные особенности заголовка придают ему особую роль. В ситуации перевода художественного текста, когда изменяются социокультурные, лингвокультурные, экстралингвистические и другие факторы, успешное взаимодействие адресанта и адресата, принадлежащих различным лингвокультурным сообществам, может состояться при условии корректного (гармоничного) перевода заголовка. Уточним, что тексту романа предпослан эпиграф С. Лема *Это мы – опилки*, смысл которого нам видится в том, что несчастен и потерян не только Географ, но и остальные герои, одинокие, недовольные жизнью. Только в отличие от Служкина не все другие персонажи осознают этот факт. Эпиграф как составляющая предтекста настраивает читателя на восприятие разобщенности мира людей в отличие от гармонии природы. Одни страдают от одиночества, неразделенной любви, семейных неурядиц, другие живут легко и беззаботно, причиняя окружающим боль и обиды. Сопоставим заголовки в оригинале и переводе. Если писатель назвал роман *Географ глобус пропил*, что в переводе звучит как *Le géographe a bu son globe*, мы не можем признать данный перевод гармоничным. Поясним наше понимание. Рематическая часть заголовка оригинала *глобус пропил*, содержит разговорную форму глагола *пить – пропить*, что означает *истратить или обменять на выпивку, а также утратить, испортить что-либо в результате пьянства*. Сопоставив словарные соответствия данных глаголов в русско-французском словаре Л. В. Щер-

бы и М. И. Матусевича [Щерба, Матусевич 1993], убеждаемся, что глаголу *пить* соответствует французский глагол *boire* в значении *пить чай, кофе*, в то время как глагол *пропить* переводится *manger* (в значении *есть, кушать*), а сочетание *пропить голос* – *payer sa voie dans le vin* (букв. *утопить свой голос в вине*). Французско-русский словарь В. Г. Гака и К. А. Ганшиной [Гак, Ганшина 2006] дает следующие значения глагола *boire* – *пить, утолять жажду; пить вино, пьянствовать; вбирать в себя, втягивать, впитывать*. Таким образом, глагол *boire* обладает широкой семантикой, но не отражает стилистическую дифференциацию, которой обладают два русских глагола *пить* и *пропить*, кроме того, глаголу *пропить* соответствует во французском другой глагол. Считаем, что выбор переводчиком лексемы *boire* (в форме прошедшего времени *a bu*) искажает модальный смысл поля автора и производит дисгармоничный рефлексивный смысл в поле реципиента.

В заголовке содержится один из ключевых концептов текста – *глобус*. Анализ способов вербальной репрезентации в тексте оригинала показал имплицитный характер его использования автором. Обратимся к примеру:

И я чувствую, что я не просто плоть от плоти этой земли. Я – малое, но точное ее подобие. Я повторяю ее смысл всеми извилинами своей судьбы, своей любви, своей души [Иванов 2003: 18].

Что такое глобус? Подобие земного шара. Но и сам герой ощущает себя неким подобием земли: *малое, но точное ее подобие*. Можно предположить, что в сознании автора устами главного героя, учителя географии, понятие глобуса как наглядного пособия по этому предмету простирается и на самого учителя, приобретая новый, персонифицированный смысл, расширяя образный слой концепта. В переводе фрагмент выглядит следующим образом:

Et je sens que je ne suis pas simplement la chair de la chair de cette terre. J'en suis l'image, en plus petit, mais l'image exacte. J'en répète le sens par toutes les convolutions de mon destin, de mon amour, de mon âme [Ivanov 2005: 19].

В буквальном обратном переводе *j'en suis l'image..., mais l'image exacte* означает *я ее образ, но образ точный*. Это приводит нас к выводу о том, что переводчику не удалось осознать глубинный смысл текста, актуализирующий один из ключевых концептов. Такой перевод мы можем признать адекватным, т.к. все словарные соответствия нашли отражение в переводе, но глубинные, имплицитные смыслы не выражены, что не позволяет говорить о гармоничности смыслов. Воспринимая текст оригинала как целостную систему, и в том случае, если элементами

этой системы выступают своего рода «экоконцепты», как, например, концепт *глобус*, мы признаем, что текст является экосистемой [Кушнина, Пылаева 2014]. Гармонизация экосистем означает, что концептосфера текста оригинала воссоздана в тексте перевода. В данном случае этого не произошло.

Заключение

В современном мире, где эффективность межкультурной, межъязыковой, межличностной коммуникации определяет социальную, национальную, культурологическую структуру социума, где мировая информационная сеть Интернет унифицирует языковой облик народов, культурное своеобразие видится как альтернатива духовного и ментального развития общества. Для нашего исследования важна мысль о неразрывной связи и взаимообусловленности языка и культуры, поскольку в рамках межкультурного взаимодействия эта проблема выступает более выпукло и отчетливо. Если говорящие на одном языке, обладая единой кодовой системой, редко понимают друг друга до конца, в связи с чем возникают проблемы межличностной коммуникации, то говорящие на разных языках, обладая различными кодовыми системами, принадлежат к различным национальным культурам, следовательно, их взаимопонимание затруднено гораздо в большей степени. При изучении процесса взаимодействия языков и культур через перевод, когда переход от одного языкового кода к другому становится более эксплицированным, происходит постижение закономерностей этого взаимодействия. Но их природа едина, из чего можно заключить, что данные закономерности носят универсальный характер. Представленная выше синергетическая модель перевода – переводческое пространство – раскрывает один из возможных путей выявления обозначенных закономерностей. Кроме того, в данной работе мы обратились к новому вектору анализа переводческого пространства – эколингвистическому, который позволяет по-новому взглянуть на проблему перевода, расширяя перспективы нашего видения и одновременно уточняя позицию исследователя.

Подытоживая, подчеркнем, что в настоящее время эколингвистический подход при анализе закономерностей процесса перевода, обозначенный в работе как экология перевода, приобретает первые научные контуры. Его исследование позволило описать переводческое пространство художественного текста, содержащего экоконцепты, как место пересечения экосистем взаимодействующих языков, языковых личностей, культур, текстов. Наш анализ эколингвистических аспектов

перевода художественного текста в свете концепции переводческого пространства не претендует на полноту. Мы рассмотрели лишь некоторые аспекты этой сложной проблемы, которая находится в последние десятилетия в фокусе исследовательских интересов теории и практики переводческой деятельности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛОЗЕРОВА, Н. Н. (2010): *Мир реальный и мир виртуальный: две экологические системы*. Тюмень: Изд-во ТюмГУ.
- ГАК, В. Г., ГАНШИНА, Г. А. (2006): *Новый французско-русский словарь*. М.: Русский язык Медиа».
- ГОНЧАР, Н. Г. (2009): *Асимметрия в переводе художественного текста: этнолингвокультурный аспект: автореферат дисс. ... канд. филол. наук*. Тюмень.
- ДРОЖАЩИХ, Н. В. (2011): *Экология языка и культуры: рекуррентность смыслов*. In: *Экология языка на перекрестке наук*. Тюмень: Изд-во ТюмГУ. с. 29–34.
- ИВАНОВ, А. В. (2003): *Географ глобус пропил*. М.: Вагриус.
- КАЗАКОВА, Т. А., АЧКАСОВ, А. В. (2006): Предисловие In: Федоров А. В. *О художественном переводе. Работы 1920–1940-х годов*. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006. с. 3–18.
- КУШНИНА, Л. В. (2003): *Динамика переводческого пространства: гештальт-синергетический подход*. Пермь, Изд-во Перм. ун-та.
- КУШНИНА, Л. В. (2004): *Языки и культуры в переводческом пространстве*. Пермь, Перм. гос. техн. ун-т.
- КУШНИНА, Л. В. (2009): *Теория гармонизации: опыт когнитивного анализа переводческого пространства*. Пермь, Изд-во Перм. гос. техн. ун-та.
- КУШНИНА, Л. В. (2012): *Экосистема перевода как проявление синергии смыслов*. In: *Экология языка на перекрестке наук*. Тюмень: Изд-во ТюмГУ. с. 16–21.
- КУШНИНА, Л. В., ПЫЛАЕВА, Е. М. (2014): *Экология перевода: современные тенденции и подходы*. In: *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*. 2014. Вып. 2 (26). с. 70–76.
- МОСКАЛЬЧУК, Г. Г. (2003): *Структура текста как синергетический процесс*. Москва, УРСС. 296 с.
- МУРЗИН, Л. Н., ШТЕРН, А. С. (1991): *Текст и его восприятие*. Свердловск, Изд-во Уральского ун-та. 172 с.
- МЫШКИНА, Н. Л. (1998): *Внутренняя жизнь текста: механизмы, формы, характеристики*. Монография. Пермь, Изд-во Пермского ун-та. 152 с.
- ПЫЛАЕВА, Е. М. (2015): *Актуализация ключевых концептов текста перевода: эколингвистический подход: автореферат дисс. ... канд филол. наук*. Тюмень.
- ЩЕРБА, Л. В., МАТУСЕВИЧ, М. И. (1993): *Русско-французский словарь*. М.: Русский язык.
- ХАКЕН, Г., ХАКЕН-КРЕЛЛЬ, М. (2002): *Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу* / Пер. с немецкого А. Р. Логунова, М.
- IVANOV, A. (2005): *Le géographe a bu son globe*. Traduit par M. Weinstein. Paris: Fayard.

Профили авторов:

Людмила Вениаминовна Кушнина

Доктор филологических наук, профессор кафедры, читает лекции по основам языкознания, теории и практике перевода, теории и практике межкультурной коммуникации; сфера научных интересов — синергетическая лингвистика, синергетическая педагогика, синергетическое переводоведение, экология перевода; автор концепции переводческого пространства.

Ольга Витальевна Протопопова

Доцент кафедры, ведет практические занятия по русскому языку и культуре речи, РКИ, сфера научных интересов — стилистика русского языка, научный стиль речи.

Кафедра иностранных языков, лингвистики и перевода

Пермского национального исследовательского политехнического университета

Комсомольский пр., 29

614990 Пермь

Россия

<http://lp.pstu.ru>

lkushnina@yandex.ru, olgprotopopova@yandex.ru

МИРОСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА МАМИЧ

Україна, Одеса

МОВНИЙ ЖАНР «КУЛІНАРНИЙ РЕЦЕПТ» У КОНТЕНТІ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ЖУРНАЛУ

ABSTRACT:

Speech genre “culinary recipe” in the content of Ukrainian women’s magazine

The article analyzes the speech genre “culinary recipe” in the content of Ukrainian language women’s magazine with its multifunctional, stiffness of genre model. Material for article is used from the magazine “Soviet Woman” and “Woman” united in rubrics Culinary, Bon Appétit, existing since the creation of the magazine – the fifties of the last century. The use of language material for long period of time, which unites almost three periods in the history of modern Ukrainian literary language, was a solid foundation for the subsequent conclusions. Particularly, it stated that the lexical-semantic and syntactic base of speech genre “culinary recipe” indicates the presence in it of elements of popular science, official-business and conversational style, as well as tools that provide a combination of prescriptive, representative, evaluation and descriptive functions.

KEY WORDS:

Language of women’s magazine – speech genre – genre model – content of women’s magazine – lexical method – syntactic method – simulator of style – science style – official-business style – conversational style – modern Ukrainian literary language.

Розвиток сучасної лінгвожанрології відбувається за такими напрямками: теоретичний (обґрунтування поняття жанр; визначення класифікацій жанрів за формами – усний, писемний та ситуаціями і сферами поширення) і практичний (вивчення та опис жанрових різновидів текстів).

Характерно, що як і лінгвостилістика, так і лінгвожанрологія виростили з літературознавчого вчення про текст, його структурування (М. М. Бахтін, В. М. Жирмунський, Ю. М. Лотман, В. Я. Пропп, В. Н. Тинянов та ін.). Дослідники-фундатори цього напрямку розглядали жанр у зв'язку з конкретно-історичними обставинами та ціннісними орієнтирами, на яких робиться акцент у літературній творчості письменника, встановили залежність жанру від форми естетичного опрацювання дійсності та її збереження.

У лінгвістичній інтерпретації *мовний жанр* (далі – МЖ) трактують, за М. М. Бахтіним, як форму конкретного висловлення у сфері людської діяльності, що має мету, тему, специфічні засоби (стиль) і композицію оформлення думки, її змісту [Бахтин 1979: 237]. Саме сфера діяльності людини є тим плацдармом, на якому виробляються стереотипні засоби спілкування, що у подальшому їх кваліфікували як функціональні стилі (за моделлю «сфера – мета – засіб»). Щоправда, виноградівська теорія інтерпретації стилю у 70-х роках минулого століття була скоригована М. М. Кожиною. Вона щодо цієї класичної тріади висловила ідею: «Все ж треба ще враховувати *форму суспільної свідомості* (мистецтво, наука, політика, право), комплекси екстралінгвальних чинників, *тип мислення* (виділення наше. – М. М.), мету, завдання спілкування, форму» [Кожина 1972: 210]. В українській лінгвостилістиці цю позицію підтримують та розвивають С. Я. Єрмоленко [Єрмоленко 1999: 271–273], Л. П. Гнатюк [Гнатюк 2010], С. П. Бибик [Бибик 2013: 19–67].

Так, на думку Л. П. Гнатюк, особливості «мовної свідомості суспільства, певного колективу, окремої особистості на певному часовому проміжку зумовлюють різні чинники – і власне мовні, і позамовні (політичні, соціальні, культурні тощо)» [Гнатюк 2010: 6]. Нині поняття мовної свідомості як продукту соціального, формованого в різних ситуаціях, сферах та умовах комунікації, тлумачать ширше, ніж це було окреслено у працях В. фон Гумбольдта, тобто не лише з позицій різного світобачення носіїв національних мов, а й як парадигми соціально-рольових, жанрово-стильових реалізацій національної мовної практики в певний час її еволюції. Остання ж відображає різноманіття форм культури спілкування, прийнятих соціумом у певний період його життя.

Як системотвірну домінанту комунікативного процесу визначають інтенцію мови, тип мовомислення, які впливають на систему універсальних, стійких схем побудови міжособистісної комунікації в різних ділянках суспільної діяльності людей, що формується історично в результаті постійного зв'язку ситуативного послуговування мовою залежно від виконуваних нею численних соціокультурних функцій. З та-

ких позицій функціональні *стили*, їх ситуативні *жанри* – це певні типи мовно-розумової діяльності, спричиненої екстралінгвальними чинниками (тип взаємодії комунікантів, форма, мета спілкування), пор.: «*Стиль* – це різновид творчої мовної діяльності, *тип мовомислення* (виділення наше. – М. М.), мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю – людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови» [Єрмоленко 1999: 272]. Іншими словами, «*стиль* у мові – це *закріплений культурою* (виділення наше. – М. М.) спосіб злиття думки (її протікання) з мовою, її сталими формами, які найбільше відповідають певному способу розгортання думки» [Синцов 2007: 89]. Отже, тип мовомислення, мовної свідомості визначає взаємодію форми та змісту мовних одиниць, їх функцій, їх здатність групуватися й типологізуватися як *мовний жанр*.

У подальшому вмотивування поняття *стилю* стимулює учнів М. М. Кожиної, а пізніше усіх, хто прилучається до опрацювання комунікативно-діяльнісного підходу у стилістиці, до спірального ходу – назад до *жанру*, але вже на вищому виткові опрацювання його різновидів та розвитку теоретичного підґрунтя лінгвожанрології початку ХХІ століття (праці Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, Ст. Гайди, В. А. Салімовського, Л. А. Капанадзе, Т. В. Матвеевої, Т. В. Шмельової та ін.). Покладаючись на вчення М. М. Бахтіна, жанрологи дедалі активніше прилучаються до цього об'єкта дослідження. При цьому «запозичують» із його теорії такі постулати про МЖ: визначення поняття; доведення історичної мінливості жанрів; наявність певного жанрового, тобто структурованого межами теми, ситуації, композиції та стилістично маркованими вербальними формами вираження, мислення; окреслення певних класифікаційних підходів до жанру – за регістрами (високі, офіційні, фамільярні), усталенням (стандартизовані, вільні), формою (усні, писемні), кількістю мовців-комунікантів (діалогічні, монологічні) [Бахтин 1979: 241–242].

Лінгвожанрологія першого десятиліття ХХІ століття «виринула» з-під літературно-художнього обмеження, поширила й розвинула свою методологію і прийоми дослідження у сфери мас-медіа – радіо, телебачення, Інтернет, газета, журнал. У зв'язку з цим нашу увагу сконцентровано на жанровій специфіці друкованого журнального видання для жінок, що звужує наукову проблему *мовний жанр* до писемної форми вираження, сфери публіцистики, лінгвопрагматичного та ціннісно-культурного наповнення висловлення та його соціокультурної типологізації.

Актуальність дослідження МЖ «кулінарний рецепт» у *контенті журналу для жінок* впливає з кількох моментів.

По-перше, цей МЖ на матеріалі українськомовного жіночого видання ще не був об'єктом дослідження.

По-друге, такий лінгвокультурологічний та лінгвожанровий аспект став доволі продуктивним для вивчення в його усній (набули поширення за останні десять – п'ятнадцять років телевізійні та радіошоу з кулінарною тематикою) та писемній (видання збірників рецептів, використання таких текстів у композиційній структурі друкованих ЗМІ, створення прозових творів, т. зв. кулінарної прози, есе) формі.

По-третє, активність кулінарних текстів у сучасних мас-медіа зумовлює виокремлення гастрономічного дискурсу й обґрунтування мотивації кулінарного буму. Узагальнюючи доступну інформацію, відзначаємо, що одні вважають це проявом певної свободи, зумовленої попереднім відсуненням у масовій культурі на периферію сфер, пов'язаних із отриманням задоволення від їжі, моди, уваги до внутрішнього та зовнішнього інтер'єру в побуті і под. (О. Бугославська), інші – зацікавленням проявами повсякденної етнокультури (О. Філоненко), ще інші – актуалізацією психологічних потреб у задоволенні через збудження апетиту й отримання насолоди, сполучення фізичного та духовного, високого та низького (О. Геніс).

На сьогодні такі аспекти у проекції на мову жанру «кулінарний рецепт» мало опрацьовані. Це створює певну диспропорцію між запитамі соціуму, культурної спільноти на кулінарні теми й тим, як науковці оцінюють, кваліфікують відповідні новітні *мовні жанри*, фіксують жанрово-стильову динаміку мови. Це й складає стрижень наукової проблеми статті.

Загалом доступна інформація про те, що жанр «кулінарний рецепт» вивчають у Росії в аспектах фольклористики, зокрема й компаративної (Л. А. Месеняшина [Месеняшина 2012]), історії мови (Г. С. Москалюк [Москалюк 2005]), функціональної стилістики (П. П. Буркова [Буркова 2004]). В Україні відоме лише дослідження А. Г. Шилиної [Шилина 2012], яка цей жанр-атрактор розглядає у структурі тематичної групи журнальних жанрів, через тексти яких реалізуються потреби жінок у забезпеченні побуту [Шилина 2012: 96, 114]. Отже, мета дослідження полягає в тому, щоб простежити за матеріалами видання «Радянська жінка» / «Жінка» (історія цього проекту давня і сягає сорокових років ХХ століття; журнал виходить друком і нині) функціональні (у зв'язку з умовами використання), жанрово-композиційні, синтаксичні та лексико-семантичні особливості сучасного тексту кулінарного рецепта.

Отже, МЖ «кулінарний рецепт» кваліфікують як такий, що має жорстку *модель жанру* [Дементьев 2010: 186], а також лексико-граматичні ознаки *імітації* наукового *стилю*, риси інтимізації, засоби апеляції до прецедентних феноменів, опертя на невербальні засоби – візуальні кінеми [Шилина 2010: 114–115]. Цей МЖ поліфункціональний: він виконує маніпулятивну, сугестивну, інформаційну, рекламну та гедоністичну функції, а також функцію транслятора гендерного стереотипу [Шилина 2012: 114–116].

За функціональними ознаками тексти кулінарних рецептів використовуються у професійній сфері (кулінарія, гастрономія, харчова промисловість; дієтологія; мас-медіа), сфері побуту (домашнє господарство), естетичній (сервірування, літературно-художня діяльність) сфері.

За жанрово-композиційними та власне мовними ознаками МЖ 'кулінарний рецепт' як інваріантний репрезентований саме у професійній сфері. Далі, переходячи зі сфери у сферу, він модифікується, редукуються, «послаблюються» деякі його ознаки.

Якщо послуговуватися моделлю аналізу МЖ, запропонованою Т. В. Шмельовою, то як жанротвірні ознаки слід розрізняти:

- а) комунікативну мету (залежить від сфери функціонування МЖ; універсальне поєднання – це поєднання імперативної та інформативної функції; за мовними, синтаксичними, ознаками імперативна функція переважає),
- б) образ автора (узагальнений, у тексті майже не виражений),
- в) образ адресата (виконавець-професіонал; читач/глядач/слухач газетно-журнальної, телевізійної, радіоінформації; пересічний кухар, аматор і под., домогосподарка),
- г) подійний зміст і його лінгвістичне втілення (елементи науково-популярного, офіційно-ділового та розмовно-побутового стилю з мінімізованим уживанням емоційної лексики) [Шмелева 1997].

У жіночому журналі «Радянська жінка» / «Жінка» (далі скорочуємо РЖ та Ж відповідно) МЖ «кулінарний рецепт» давно утвердився і набув популярності. Такі тексти публікуються від 50-х років ХХ століття і дотепер. Чому така стійка традиція їхнього існування у рамках журнального проекту для жінок? Загалом *контент жіночого журналу* влаштований так, що він призначений задовольняти переважну більшість потреб жінок: жінок як громадських та політичних діячів, жінок-професіоналів у будь-якій сфері суспільної та соціально-економічної діяльності, жінок-письменниць, жінок-художників, жінок-домогосподарок тощо. Це означає, що політематичний, поліцентричний журнальний

контент є носієм різних груп цінностей: соціокультурних, гендерних, естетичних. Цінності не існують об'єктивно, вони лише об'єктивовані та становлять концептуалізацію бажаного. За шкалою цінностей М. С. Бургіна та В. І. Кузнецова, у першій шкалі – абстрактні властивості (предметні цінності, цінності навколишнього середовища, індивідів, груп, суспільства, людства, логосу), у другій – спрямованість цінностей (самоорієнтовані цінності – ергативні, біосоціальні; орієнтовані зовні цінності – особистісно-групові, соціально-особистісні, особистісно-загальнолюдські, суспільно-групові), у третій – різновиди корисності (тілесні, економічні, соціальні, юридичні, моральні, когнітивні, естетичні, інтелектуальні, професійні) [Бургин, Кузнецов 1991: 118–121].

Ціннісні орієнтири усіх трьох планів переплетені в тому чи іншому друкованому газетно-журнальному джерелі. Вони визначають його структуру, рубрикацію, а також систему заголовків, за якими уявний читач орієнтується щодо змісту текстів, їх вибору для читання.

Так, у журналі «Жінка» основними рубриками, що структурують ціннісні концептуальні орієнтири, є рубрики, назви яких окреслюють: 1) орієнтовані зовні соціокультурні цінності – соціально-особистісні, особистісно-загальнолюдські, суспільно-групові («Гість номера», «Вісті з неурядових», «Усі ми родом із дитинства...», «Друзі нашого журналу», «Світло вічних істин», «На життєвих стежках», «Силует», «Сповідь», «Контакт», «Ти!», «Рід і родина», «Спорт»), 2) орієнтовані на різновиди корисності – частина з них об'єднана у вставці «Краса та затишок» (естетичні – «Моделі номера», «У стилі осінь», «Тропіки на підвіконні», «Прекрасні супутники наші», «Диво дивне»; тілесні – «Читаємо обличчя», «Будьте здорові, будьте щасливі», «Домашній лікар», «Косметика», «Радить натуропат...», «Сам собі травознай», «Смачного»; морально-психологічні – «Психологічний практикум», «Відкритий урок для батьків», «Світ очима дитини», «Садок врожайний коло хати»; професійні – «Майстер-клас», «Домашня ферма», «Поради на часі», «Дивосвіт», «В'яжіть з нами», «Школа вишивання»), інші – самостійні рубрики видання, а саме: юридичні – «Юридична консультація», «Юридичний клуб»; когнітивні, інтелектуальні – «Кросворд», «Гороскоп», «Магіоскоп»), інтерактивної комунікації – «Нам пишуть», «Лист рубрики» / «Ваші листи» / «Запитання – відповідь», «Читач продовжує розмову»; соціальні – «Народний календар», «Конкурс! Конкурс! Конкурс!»; естетичні – «На прохання читачів» (тексти пісень та ноти). Частина рубрик зумовлена часом виходу журналу. Так, грудневий номер присвячують підготовці до святкування нового року, Різдва, а тому на часі рубрика на зразок «Дозвольте мені посівати». У різний час упродовж року жур-

нали містять статті, присвячені державним святкам і постатям, що репрезентують певний фах (День матері, День вчителя, День працівника сільського господарства тощо). Крім того, в журналі «Жінка» утрадиційнені сегменти, де публікуються художні твори для дорослих та дітей, які також виражають певні ціннісні орієнтири.

Основними рубриками, що в *контенті* аналізованого жіночого журналу репрезентують такий різновид корисності, як гастрономічний інтерес, є рубрики *Кулінарія* (переважає у 40–50-і рр. XX ст.) та *Смачного* (функціонує з кінця 60-х рр. XX ст.).

За *лексико-семантичними* та *синтаксичними ознаками* тексти МЖ 'кулінарний рецепт' уналежнюють до *науково-популярного підстилю*.

По-перше, нерідко рубрика має вступну узагальнювальну статтю, у якій розповідається про поживні властивості певних продуктів, що пов'язане з використанням біологічних, хімічних, сільськогосподарських, медичних термінів, загальнонаукових книжних висловів, сполук, наприклад:

Молоко і **молочні вироби** є найбільш поширеними **продуктами в харчуванні**. Вони і **відзначаються високою поживною цінністю** (РЖ, 1995, №4);

Баклажани – улюблені овочі, які в народі лагідно називають «синенькими». Вони не тільки смачні, а й цілющі. Зменшують кількість **холестерину** в крові, завдяки чому **сповільнюється розвиток атеросклерозу**. Баклажан містить **вітаміни, солі кальцію, калію, фосфору, пектинові речовини**, які сприяють виведенню **токсичних речовин** з організму. Сьогодні ми пропонуємо нашим господарям нові рецепти страв із баклажанів (Ж, 2010, №9).

Такі вступні статті мають, крім інформаційної, і рекламну мету.

По-друге, у кулінарних рецептах використовують числівники на позначення точної або приблизної кількості продуктів, необхідних для приготування страв, їхньої ваги, маси, розмірів (товщина, висота, діаметр) виробу і под., для означення температурного режиму. Точні показники зближують мову жанру з науковою. Ось один із прикладів:

На 500 грамів м'яса – 400 г щавлю, 200 г моркви, петрушки, цибулі, по 2 столові ложки масла і борошна; Тісто добре вимішують, розкачують за втовшки в 2–3 мм (РЖ, 1960, №9).

Висловлення на позначення приблизної кількості або їхні перифрастичні замітники – це знаки розмовно-побутової культури приготування страв, апелює до практичного досвіду кулінара, пор.:

Борошна, **скільки вбере** (РЖ, 1965, №7);

Запикати **в не дуже гарячій печі** чи духовці (РЖ, 1960, №10);

Спочатку готуємо тісто і печемо шість налисників. Для цього беремо склянку молока, двоє яєць, **трохи соди** (полити столовою ложкою оцту), борошно, **як для налисників** (РЖ, 1965, №6);

... гриби свіжі – 200 г або гриби сухі – **кілька штук**, капуста – **від чверті до половини качана** (РЖ, 1965, №6);

Жир (**хатньої температури**) розтирається руками з борошном і дріжджами (РЖ, 1960, №4).

Таку саму семантику приблизності створює порушений порядок слів, імітація паузи-обдумування, що позначається трьома крапками, як-от:

Опісля зробіть «наполеон»: шар баклажанів, шар суміші, шар кабачків. І – в духовку **хвилин ... на 40** (РЖ, 1970, №2);

Формула «за смаком», «на смак» – це також апеляція до повсякденно-побутового досвіду господинь-читачів журналу:

Сіль – за смаком, перець – на смак.

Розмовні зменшувально-пестливі форми іменників інтимізують текст кулінарного рецепту, пор.:

2 столові ложки молока, 1 чайну **ложечку** цукру (РЖ, 1965, №4);

Готове тісто покласти у **формочку**, змазану маслом;

Підсмажити одну велику цибулину. Відварити накруту два яйця, **дрібненько** порізати й змішати (Ж, 1993, №5).

Це посилює його сугестивне наповнення.

МЖ «кулінарний рецепт» має ознаки, спільні з директивно-інструктивним жанром (*офіційно-діловий стиль*), оскільки для нього характерне оперття на односкладні речення з дієсловом-присудком у формі 1-ї, 2-ї та 3-ї особи множини теперішнього часу наказового чи дійсного способу:

Ріпчасту цибулю **нарізуємо** кружальцями, **складаємо** у нагріту над кастрюлею мисочку, **солимо, залишаємо** постояти близько 1,5 години (РЖ, 1978, №5);

Полийте заправкою, зробленою з 300 гр. майонезу, ложечки готової гірчиці, ложечки оцту (РЖ, 1982, № 10);

Шпинат **чистять**, миють, кладуть у каструлю, заливають невеликою кількістю води, тушкують до готовності, протирають крізь сито, додають розмочений у молоці й розтертий разом із сирими жовтками й цукром пшеничний хліб, сіль, розігріте вершкове масло і все добре перемішують. Обчищені й помиті стебла ревеню **нарізують** невеликими кусочками й посипають половиною належного за нормою цукру (РЖ, 1976, №5).

Цими особливостями дієслів не вичерпується специфіка аналізованого МЖ. Є приклади використання у цій самій функції форм

інфінітива, що поєднуються з іншими названими формами, пор. текст рецепту крокетів:

Підсмажити одну велику цибулину. **Відварити** накруту два яйця, дрібненько порізати й змішати. **Відварити** картопляне пюре, добре зцідити, додати масло або смалець, два яйця, хто любить, можна **поперчити** й **сформувати** невеликі кульки, вкладаючи в кожен трохи цибулі з яйцем. Крокети **обкачати** в борошні, **вмочити** у збите яйце, **запанірувати** в сухарях і **обсмажити**. **Полийте** крокети на ваш смак сметаною, заправкою з олії, шкварок і підсмаженої цибулі, грибним соусом (Ж, 1999, №4).

Досліджуваному мовному матеріалу автори інколи надають ознак інтерактивного дискурсу. Цю функцію імітатора виконують ліди на зразок:

Як коптити окорок, – питає читачка нашого журналу Надія Бойко з села Іванівка Узинського району на Київщині (РЖ, 1955, №3);

Рецепти весняних страв просить надрукувати читачка нашого журналу Віра Кодіна з м. Авдіївки, Сталінської області (РЖ, 1956, №4);

Читачка журналу з просить розповісти, як приготувати чебуреки кримські (РЖ, 1965, №6).

Вони, як видно з прикладів, містять характерні формули-зацікавлення читачів «питає/просить N», що приєднуються до висловлень, які означають підтему рубрики. З творчою метою використали автори кулінарної рубрики модель інтерв'ю з господинями-колегами з виробничого об'єднання «Преса України», як-от:

Познайомтеся: Віолетта Миколаївна Єршова. Поліграфічне виробництво знає до найменших дрібниць. Чи не всі видання, котрі мають чималий стаж, були і є під її опікою. [...] А кулінарними досягненнями Віолетта Миколаївна завжди вміє здивувати рідних і колег (Ж, 1999, №2).

Крім означених, МЖ «кулінарний рецепт» має стереотипні структурно-композиційні ознаки із характерними формулами-кліше.

Як правило, текст починається з опису послідовності дій і процесів, що треба виконувати для отримання виробу, зазначення кількості продуктів, необхідних для виконання цих операцій (на зразок:

Змішати з яєчних жовтки з 0,5 склянки молока, додати сіль, цукор, соду, помішуючи, всипати борошно, влити розтоплене вершкове масло, добре розмішати, додати молоко та збиті в піну білки й ще раз обережно перемішати знизу вгору. Випікати млинчики тоненькими, на попередньо розігрітій сковорідці, змащеній олією. Готовий млинець, не знімаючи зі сковорідки, скласти вчетверо) (Ж, 1998, №8).

Інколи композиція МЖ «кулінарний рецепт» має жорсткішу модель і в ній актуалізують узагальнювальну семантику безсполучникового складного речення (**Приготування: відварену капусту-**

ну розберіть на листочки, з кожного зріжте потовщення. Рис одваріть до півготовності) (РЖ, 1975, №6).

Другою (факультативною) може бути репрезентативна частина, де зазначають спосіб подавання страви:

Подавати з медом (Ж, 2002, №4);

Такий соус подають до холодних рибних страв (РЖ, 1984, №12).

Третя (вона ж може бути першою) – перелік продуктів для виробу. У цій частині можуть використовуватися такі моделі:

- «на N чогось – NN конкретних продуктів» (**На 250 г борошна:** 2,5 склянки молока, 3 яйця, 2 ст. ложки вершкового масла, олія – для змащування сковороди, сіль – за смаком);
- «для N – NN конкретних продуктів» (**Для тіста:** 500 г борошна, 18 яєць, 250 г масла, дрібок солі. Для вершкового крему: 650 г цукру, 750 г масла, 3 яйця, 450 г молока, 20 г вина, ванілін на смак);
- «набір продуктів» (**Набір продуктів:** квасоля – 1 склянка, картопля – 3 шт., буряк – 1–2 шт., 1 цибулина, 1 морквина);
- «потрібно» (**Потрібно:** середня капуста, склянка рису, 4 великі моркви, 2 цибулини, зелень кропу і петрушки, 2 ст. ложки панірувальних сухарів).

Тексти МЖ «кулінарний рецепт» у складі певних рубрик можуть об'єднуватися за прагматичними критеріями. Назви рубрик заохочують до гостинності в повсякденній культурі. Роль стимулів виконують стереотипні назви з семантикою дії, як-от: *Приходьте на голубці; На гостину до теці; Запрошуємо гостей; Ви влаштовуєте вечірку вдома?*

З лексико-семантичними ознаками жанру пов'язана, як відзначено вище, суттєва функція кулінарного рецепту, проявами якої є: 1) спорадичне використання рецептів з екзотичними для читачів-українок назвами з національних кухонь (*молдавські плапинти*); 2) апелювання до етнонаціональних традицій кулінарії (*оселедець вінницький, ковбаси звенигородські, борщ полтавський з гречаними галушками, юшка кївська; сало наше рідне*); 3) використання оцінної лексики, метафор, перифраз у назвах тем з метою створення інтриги, заохочення (*скарби з селери; картопляні секрети; помідор – золоте яблуко; додамо фантазії; а ще дієтично; такі апетитні; 1000 страв з картоплі*), а також у назвах страв (*торт «Амурчик», печиво «Медовий поцілунок»*).

Інколи з рекламною метою використовують торгові назви продуктів, як-от:

На три тарілки борщу потрібно: консервів «**Бички а томатному соусі**» – 100 г, квасолі – півсклянки, картоплі – 300 г, капусти свіжої – 200 г, півбураяка, цибулину, 2 ложки олії (РЖ, 1960, №8).

Аналіз текстів МЖ «кулінарний рецепт» у контенті жіночого журналу засвідчив його традиційність, виробленість типологічної структури й архітектоники. У структурі цього МЖ сполучаються лексико-семантичні й синтаксичні складники, що сприяють комбінуванню в ньому директивної, репрезентативної, оцінної та дескриптивної функцій. Автори вже впродовж шістдесяти років спираються на літературну норму без використання регіоналізмів. Окремі модифікації у текстах пов'язані з варіантністю композиційної структури, формул відмежування частин директивно-інструктивного тексту МЖ «кулінарний рецепт». Вияв авторського «я» в аналізованому МЖ низький, натомість адресність – виразна (дієслівні форми, аксіологічні стимулятори самкових, поведінкових цінностей повсякденно-побутової культури) й жанрово зумовлена.

Подальші дослідження цього МЖ може сприяти поглибленому теоретичному та практичному опрацюванню текстів кулінарних рецептів на історичному та сучасному матеріалі, зокрема в журнальних виданнях іншого соціокультурного спрямування.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

- БАХТИН, М. М. (1979): *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1979.
- БИБИК, С. П. (2013): *Усна літературна мова в українській культурі повсякдення*. Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф».
- БУРГИН, М. С., КУЗНЕЦОВ, В. И. (1991): *Аксиологические аспекты научных теорий*. Киев: Наукова думка.
- БУРКОВА, П. П. (2004): *Кулинарный рецепт как особый вид текста (на материале русского и немецкого языков)*: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. Ставрополь.
- ГНАТЮК, Л. П. (2010): *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*. Київ: ВПЦ «Київський університет».
- ДЕМЕНТЬЕВ, А. А. (2010): *Теория речевых жанров*. Москва: Знак.
- ЄРМОЛЕНКО, С. Я. (1999): *Нариси з української словесності: (Стилістика та культура мови)*. Київ: Довіра.
- КОЖИНА, М. Н. (1972): *О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими*. Пермь: Издательство Пермского университета.
- МЕСЕНЯШИНА, Л. А. (2012): Устный кулинарный рецепт как жанр, сохраняющий народную философию питания. In: *Вестник Челябинского государственного университета*, 2012, № 21 (275). Филология. Искусствоведение, вып. 68, с. 86–88.
- МОСКАЛЮК, Г. С. (2005): *Становление типа текста «Кулинарный рецепт»:*

- на материале немецкоязычных кулинарных собраний XIV – XVI веков: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. Санкт-Петербург.
- СИНЦОВ, Е. В. (2007): Стилеобразующая роль мышления в литературном языке. In: *Mixtura verborum`2006: топология современности*: сб. ст. С. А. Лишаева (ред.). Самара: Самарская гуманитарная академия, с. 87–92.
- ШИЛИНА, А. Г. (2009): Кулинарный рецепт как жанр специализированного женского журнала. In: *Ученые записки Таверического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*, 2009, т. 22 (61), № 1, с. 281–285.
- ШИЛИНА, А. Г. (2010): Гендерная составляющая жанров русскоязычных женских журналов. In: *Наукові записки Луганського національного університету: зб. наук. праць*. Луганськ: Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010, вип. IX, с. 475–487.
- ШИЛИНА, А. Г. (2012): *Русскоязычный женский журнал Украины в аспекте теории текста (синергетический анализ)*. Симферополь: Антиква.
- ШМЕЛЕВА, Т. В. (1997): Модель речевого жанра. In: *Жанры речи*, 1997, вып. 1, с. 88–99.

Профиль автора:

Мамич Мирослава Володимирівна

Кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної лінгвістики факультету журналістики Національного університету «Одеська юридична академія» (Одеса, Україна).

Сфера наукових зацікавлень: українське та загальне мовознавство, соціолінгвістика, прикладна лінгвістика, журналістикознавство, лінгвостилістика, філософія мови, правова герменевтика.

Факультет журналістики Національного університету
«Одеська юридична академія»

м. Одеса

вул. Піонерська 7

Україна

media@onua.edu.ua

miroslavamiros@mail.ru

ИРИНА МИРОСЛАВОВНА СЫРКО

Украина, Дрогобыч

КОНЦЕПТ «МИХАИЛ ЩЕПКИН» В ДНЕВНИКЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

ABSTRACT:

The Concept of “Mikhail Shchepkin” in Taras Shevchenko’s Diary

The article deals with the specific features of Taras Shevchenko’s diary in the aspect of author’s semantic and axiological depiction of the concept “Mikhail Shchepkin”. The semantic development of the analyzed concept in different trope structures has been characterized. It has been emphasized that the features of Taras Shevchenko’s individual style are determined by extralingual factors, including the author’s Ukrainian origin.

KEY WORDS:

Diary – proper names – anthroponyms – trope structures – concept “Mikhail Shchepkin” – axiology – language consciousness – extralingual factors.

Важный сегмент лексической системы дневника Тараса Шевченко формируют имена собственные. Среди них особое место занимают антропонимы, воспринимаемые и интерпретируемые в контексте его мировоззрения, с учетом внутренних интенций, конкретных событий, происходивших в жизни писателя. Воспроизведение этих событий и связанных с ними ситуаций и личностей в «Дневнике» детерминирует активное использование имен известных современников Тараса Шевченко – художника Карла Брюллова, историка и мыслителя Николая Костомарова, актеров Михаила Щепкина и Семена Гулака-Артемовского, писателей Пантелеймона Кулиша и Александра Афанасьева-Чужбинского, ученых Осипа Бодянского и Михаила Максимовича, а также

Михаила Лазаревского, Ивана Щербины, Катерины Пиуновой и др. Актуализация в тексте соответствующих имен иллюстрирует их способность «выступать концептами-стимулами многочисленных вербальных реакций, создавать своеобразную ассоциативно-вербальную сеть, ряд прагматических смыслов» [Космеда 2012: 293].

Методика анализа прагматики имени собственного в современном языкознании разработана достаточно продуктивно. Показательна в этом отношении статья украинской исследовательницы Татьяны Космеды «Концепт Даль в тексте дневника Т. Г. Шевченко» [Космеда 2001]. Автор интерпретирует личность Владимира Даля как образ-концепт, эксплицированный в языковой картине мира Тараса Шевченко и своеобразно актуализированный в его языковом сознании. Исследовательница моделирует и подробно описывает ряд наиболее стойких и значимых ассоциаций, возникающих в сознании Тараса Шевченко в контексте восприятия его ближайшего окружения, квалифицирует их как следствие активной «работы» когнитивного уровня языковой личности. Подробно проанализирована также специфика использования различных текстообразующих средств, соотносимых с проявлениями вербально-семантического уровня языкового сознания. Следует отметить также статьи белорусской исследовательницы Светланы Орлюк «Референционное пространство концепта «Пушкин» в мнении наших современников (на материале юбилейных статей)» [Орлюк 2000], «Концепт «Пушкин» в очерке М. Цветаевой «Мой Пушкин» [Орлюк 2000] и др. Как отмечает автор, «текст очерка «Мой Пушкин» позволяет смоделировать семантическое пространство, единицы которого объединены на основе инварианта «Пушкин» [Орлюк 2000: 140]. Методика указанных исследований основана на определении концептосферы антропонима *Пушкин* путем «привлечения ключевых имен пушкинского творчества и национально-культурных имен, активно усвоенных русским культурным сознанием» [Орлюк 2000: 140]. С нашей точки зрения, данная методика применима также к анализу концепта «Михаил Щепкин» – одного из наиболее значимых для концептосферы дневника Тараса Шевченко.

По справедливому мнению исследователей жизни и творчества поэта, «в Шевченковом отношении к такому поразительно непохожему на него и такому духовно близкому ему М. Щепкину мы открываем для себя нового, неизвестного Кобзаря, который отождествляется с Украинской не только гениальным поэтическим пением, обостренным чувством социальной и национальной справедливости, преданностью правде и

свободе, но и человечностью, добротой, верностью, энергетикой чувств, эмоциональностью дружбы» [Мельниченко 2008: 22].

В дневниковых записях Тараса Шевченко наблюдаем последовательное отображение положительного отношения к Михаилу Щепкину. На страницах «Журнала» вербализована его высокая оценка как актера, например:

Гениальный актер и Удивительный старик [Шевченко 2003: 186];

После Щепкина я не знаю лучшего комика [Шевченко 2003: 186]

и др. Сема 'талантливость' определяет содержание описательных метафорических конструкций, не имеющих формальных лексических носителей соответствующей семантики, однако актуализирующих ее за счет общего смысла высказывания:

Большой друг мой по просьбе графини прочитал монолог «Скупого рыцаря» Пушкина, «Фейерверк» и рассказ охотника из комедии Ильина. И прочитал так, что слушатели видели перед собой юношу пламенного, а не 70-летнего старика Щепкина [Шевченко 2003: 186];

Получил письма от Щепкина ... Он намерен подарить несколько спектаклей нижегородской публике. Какой великолепный Праздничный подарок! [Шевченко 2003: 135];

Как бы он возвеселил и меня, и своих нижегородских поклонников. Напишу ему, пускай едет сюда и пускай на здешней бедной сцене потрянет стариной [Шевченко 2003: 132];

Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! ...приехал Михайло Семенович Щепкин [Шевченко 2003: 138].

Кульминационное выражение положительной оценки Михаила Щепкина как актера, глубокого уважения к его театральному гению вербализуют приложения артист-ветеран, патриарх-артист, например:

весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как М[ихайло] С[еменович]. Счастливый **патриарх-артист!** [Шевченко 2003: 138];

Сегодня же написал письмо М. С. Щепкину. Как бы я рад был [увидеть] этого славного **артиста-ветерана** [Шевченко 2003: 128].

Оценочные суждения по поводу таланта Михаила Щепкина и его коллег представлены также в форме внутритекстового контраста. В дневнике этот прием имеет двойственную функциональную нагрузку: дополнительно акцентирует экспрессивную выразительность образа Михаила Щепкина, в частности его восприятие как актера, демонстрирует способность Тараса Шевченко объективно оценить актерское мастерство

товарища и отграничить свои театральные впечатления от личного отношения к нему:

Тогда же я в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Супруна («Москаль-чаривнык»). **Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина** [Шевченко 2003: 63].

Компонент положительной оценки содержится в семантике высказываний, характеризующих Михаила Щепкина как наставника молодых провинциальных талантов. Показательна в этом отношении запись от 1 января 1858 года:

Как благодетельно подействовал Михайло Семенович на это милое и даровитое создание. Она выросла, похорошела, поумнела после «Москаля-чаривныка», где она сыграла роль Тетяны, и так очаровательно сыграла, что зрители ревели от восторга, а М[ихайло] С[еменович] сказал мне, что она первая артистка, с которой он с таким наслаждением играл Михайла Чупруна, и что знаменитая Самойлова перед скромной Пиуновой – солдатка [Шевченко 2003: 141].

Дневниковая запись от 30 декабря 1857 года свидетельствует о том, что «отношение Шевченко к Щепкину является невиданным в истории примером истинного восхищения Человеком» [Мельниченко 2008: 14]:

Я все еще не могу прийти в нормальное состояние от волшебного, очаровательного видения. У меня все еще стоит перед глазами городничий, Матрос, Михайло Чупрун и Любим Торцов. **Но ярче и лучезарнее великого артиста стоит великий человек, кротко улыбающийся друг мой единый, мой искренний, мой незабвенный Михайло Семенович Щепкин** [Шевченко 2003: 139];

я встретил в нем **простого, высокоблагороднейшего, доброго** человека [Шевченко 2003: 99].

Значительную функциональную нагрузку в приведенном описании Михаила Щепкина именно как человека несут эпитетные характеристики *человек простой, добрый, высокоблагороднейший; человек великий; человек ... ярче и лучезарнее великого артиста* и др.

Анализируемые фрагменты дневника репрезентируют различные формы выражения оценки как средства передачи эмоциональных состояний Тараса Шевченко и формирования эмотивного значения концепта «Михаил Щепкин». Эффективное средство вербализации этой оценки – экспрессивно-оценочные (реже – логически-выделительные) характеристики: *простой, добрый, искренний, старый, единый, большой, великий, неутомимый, гениальный, знаменитый, незабвенный, догадливый, свежий, бодрый* и др. Среди зафиксирован-

ных оценочных высказываний с положительной семантикой, выделяем характеристики:

- внешности, физического состояния:

Во второй сеанс увидел я в Москве Михайла Семеновича Щепкина, таким же **свежим и бодрым**, как видел я его в последний раз в 1845 году. ...он мне сказал, что жизнь его протекла так тихо, счастливо, что не о чем и писать [Шевченко 2003: 40];

М[ихайло] С[еменович] был **готов на новые подвиги** [Шевченко 2003: 165];

пропитанный смолой и дегтем наряд гуртовщика-хохла просился на картину: до того он был красив и живописен на Михайле Семеновиче [Шевченко 2003: 170]

- характера, внутреннего мира:

благороднейший друг! написал мне самое искреннее, самое душевное письмо [Шевченко 2003: 14];

Получил письма от Щепкина... **Добрый, искренний** друг! [Шевченко 2003: 135];

а по просьбе моего **искренного** Михайла Семеновича пошел я передать ей его портрет и приятельский поклон [Шевченко 2003: 144];

сегодня прихожу к графине Н[астасье] И[вановне] обедать и встречаюсь с моим **единым**, моим **незабвенным** другом М. С. Щепкиным [Шевченко 2003: 185];

я встретил в нем простого, высокоблагороднейшего, доброго человека [Шевченко 2003: 99];

Мой неразлучный спутник и чичероне М[ихайло] С[еменович] сегодня ставил себе банки [Шевченко 2003: 164];

Старик, с теплотою вечно юной души и несостарившегося сердца его, с особенным умилением прочёл эту «Пустку». Он прослезился, и мы все прослезились... [Шевченко 2003: 154];

- интеллектуальных способностей:

Догадливый мой великий друг [Шевченко 2003: 185];

- признания современниками, почтения:

Только что хотел заключить письмо моему **великому** другу, да вспомнил, что сегодня не почтовый день [Шевченко 2003: 145];

Вечером возвратился я из театра и нашел у себя письмо моего **гениального** друга. Между прочим он пишет мне, что рисунки мои он уж пустил в ход. Спасибо ему, неумолимому [Шевченко 2003: 145];

Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему **знаменитому** другу М. С. Щепкину [Шевченко 2003: 167].

Внутреннюю структуру образа «Михаил Щепкин» в концептосфере Тараса Шевченко раскрывают описательные конструкции, связанные с социальным и поведенческим портретированием актера, например:

Через девять лет и **не забыть друга, и еще в несчастьи друга**. Это редкое явление между себялюбивыми людьми. ... **прислал он мне на поздравку 25 рублей серебром. Для семейного и небогатого человека большая жертва** [Шевченко 2003: 14];

Получил письмо от М. С. Щепкина, в котором он предлагает мне свидание в селе Никольском..., **если я не имею лишних денег на эту поездку..., то он обещает сам приехать** ко мне в Нижний [Шевченко 2003: 132];

этот бессмертный старец **сделал мне четырёхсотверстный визит о Рождественных святках**. Каков старик? Самый юный, самый сердечный старик! И мне было бы непрослительно грешно не посвятить ему несколько часов в Москве [Шевченко 2003: 140];

М. С. Щепкин с **сокрушением сердца пишет мне** о моем безалаберном и нетрезвом существовании. ... Стало быть, и у меня не без добрых людей. ... Благодарю тебя, **мой старый, мой добрый**, но чем тебя разуверить, не знаю [Шевченко 2003: 154–155];

просил М[ихайла] С[еменовича] пригласить медика, какого он лучше знает, потому что болезнь моя не шутя меня беспокоит. **М[ихайло] С[еменович] пригласил доктора Мина**. Завтра я его дожидаю [Шевченко 2003: 162];

М[ихайло] С[еменович] **ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание!** [Шевченко 2003: 163].

Номинация *Добрейшее создание!*, а также характеристики *бессмертный, самый юный, самый сердечный, мой старый, мой добрый* являются ключевыми экспликаторами положительной оценки в приведенных дневниковых микроконтекстах (при этом следует отметить, что негативно-оценочные характеристики Михаила Щепкина в рассматриваемом дневниковом тексте отсутствуют вообще).

В языковом сознании автора «Журнала» образ Михаила Щепкина ассоциируется с жизненной мудростью, рассудительностью, интеллектом, эрудицией, богатым внутренним миром, сравн.:

Во второй сеанс увидел я в Москве Михайла Семеновича Щепкина... **Говорили о театре, о литературе** [Шевченко 2003: 40];

У старого друга моего М[ихайла] С[еменовича] **везде и во всем поэзия, у него и домашний медик поэт** [Шевченко 2003: 162];

В продолжение этих четырех дней писал поэму, названия которой еще не придумал. Кажется, я назову ее «Неофиты, или первые христиане». ...я ему [Щепкину] посвящаю это произведение, и мне бы ужасно хотелось **ему прочитать и услышать его верные дружеские замечания** [Шевченко 2003: 133];

Я **дорожу его мнением** чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего [Шевченко 2003: 37].

На эмоциональности характера Михаила Щепкина акцентирует внимание дневниковая запись от 18 марта 1858 года:

Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. М[ихайло] С[еменович] в этом деле мне не судья. **Он слишком увлекается** [Шевченко 2003: 163].

В арсенале средств языкового портретирования и оценивания Михаила Щепкина – энергичной, профессиональной личности – акцентируем функциональность фразеологических единиц:

Не многим из нас Бог посылает таку[ю] полную радость, и весьма, весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как М[ихайло] С[еменович] [Шевченко 2003: 138];

Старик, с теплотою вечно юной души и несостарившегося сердца его, с особенным умилением прочёл эту «Пустку» [Шевченко 2003: 154];

Как бы он возвеселил и меня, и своих нижегородских поклонников. Напишу ему, пускай едет сюда и пускай на здешней бедной сцене потрянет стариною [Шевченко 2003: 132];

и «словесных стилизаций» (под таковыми литературовед Богдан Рубчак понимает «очень рассчитанную стилизацию какой-то такой языковой растрепанности, развязанности и при этом почти барокковой декоративности» [Рубчак 69 :1991]). Примером «словесной стилизации» в «Журнале» Тараса Шевченко, на наш взгляд, является обращение автора к Михаилу Щепкину:

«Какая это тебе сорока-брехуха на хвосте принесла, что я здесь ничего не делаю, только пирую? ... Плюнь, мой голубе сизый, на эту безобразную ложь...» [Шевченко 2003: 134].

Приведенные строки служат неоспоримым свидетельством того, что художественному мышлению поэта был присущ юмор как неотъемлемая часть ментальности украинца. Созвучную мысль высказывает Неля Момот в исследовании «Дневник Т. Шевченко как творческо-психологический и жанровый феномен». Ученая утверждает, что отдельные дневниковые записи поэта «построены на контрасте между высоким стилем и обыденностью объекта определения». Одним

из эффективных способов создания стилистического контраста, по ее мнению, является «специальное введение в текст жаргонизмов и «простонародных» высказываний, среди которых встречаются украинизмы, которые, очевидно, используются для того, чтобы контрастировать своей лексической окраской со стоящими рядом выражениями высокого стиля. Это создает комический контраст и подчеркивает национальный юмор Шевченко» [см.: Момот 2006: 11].

Материалы дневниковых записей свидетельствуют о том, что важное значение для Тараса Шевченко в его восприятии и оценке Михаила Щепкина имеет фактор украинского происхождения. Эту особенность неоднократно отмечают также различные научные источники, сравн.: «Дружба между Щепкиным и Шевченко, – несмотря на некоторое несходство в характерах и летах – понятна: Издревле дружеский союз поэтов меж собой связует..., но, помимо этой поэтической связи, у них была ещё другая – национальная: оба они были уроженцы Малороссии, оба выбились на свет Божий их тёмного царства крепостной неволи» [Чалый 1882: 110–111]. Аналогичное мнение высказывает и биограф Михаила Щепкина Анна Дерман: «Эта быстрая дружба нас не должна удивлять... помимо вечной «свежести сердца», о которой неизменно упоминают все, близко знавшие Щепкина, здесь играли роль и свои специальные причины: их тесно соединяли две такие связи, как одинаковое национальное и одинаковое социальное происхождение. Оба украинцы, они оба были и крепостные, путем долгих усилий и лишь благодаря своим гениям вырвавшиеся из неволи...» [Дерман 1933: 305].

В этой связи уместно обратиться к трудам, определяющим особенности этнопсихотипа украинцев и их отражение в креативной практике. Показательна в этом ракурсе статья Галины Новоженец «Проявления украинской ментальности в искусстве: мировоззренческие линии и позиции»: автор указывает на «особенности украинской души, которыми являются лиризм, жизнелюбие, гостеприимство, сентиментальность, поэтичность, религиозность, героичность, патриотизм и др.» [Новоженец 2008: 139]. Это суждение созвучно с представлениями об украинском характере, изложенными в «Воспоминаниях» Веры Вовк, представительницы диаспорной Нью-Йоркской группы поэтов. В ее видении украинцы предстают как «трудолюбивые, духовно богатые, приветливые, доброжелательные, гостеприимные, глубоко духовные» [Вовк 2003: 157].

По мнению Владимира Мельниченко, автора уникальной в украинской и мировой историографии книги о дружбе и московских встречах Тараса Шевченко и Михаила Щепкина, «познание их дружбы является

важным залогом осмысления неисчерпаемого и бесконечного феномена Шевченко, как живой духовной субстанции украинского народа» [Мельниченко 2008: 615]. На близких отношениях Тараса Шевченко и Михаила Щепкина акцентирует внимание также известный украинский литературовед, академик Иван Дзюба, считая их «одним из самых трогательных примеров человеческой дружбы, на которую способны только великие сердца» [Дзюба 2008: 483]. Ученый справедливо утверждает, что поэта и артиста сближала и общность судьбы (крепостное происхождение), и национальные корни, и приверженность народническим идеалам. Кроме того, обоим присущ «гений любви к человеку, и он их выделял среди других искренних друзей, он их незримо соединил и объединил на расстоянии времени» [Дзюба 2008: 483].

Авторская эмоциональная оценка изображаемого спорадически связана с поиском оригинальных способов ее выражения. Так, на уровне языковых конструкций положительное отношение Тараса Шевченко к Михаилу Щепкину реализуют повторы – как «средство реализации идеи текста ... сигнал, ведущий к разгадыванию идеи текста» [Маслова 1997: 66]. В отношении анализируемого концепта автор дневника использует прием повторения единиц с позитивной коннотацией, применяет стилистический прием градации и т. п. Их сочетание «насыщает высказывания автора экспрессивными оттенками, акцентируя или интенсифицируя их смысл» [Приймак 2010: 247], например:

Сегодня должен выехать из Москвы М. С. Щепкин. ... Послезавтра я имел бы радость поцеловать **моего** старого, **моего** единого друга [Шевченко 2003: 138];

Сегодня получил письмо от М. С. Щепкина. Он сегодня выехал из Москвы, и послезавтра я обниму **моего** старого, **моего** искреннего друга [Шевченко 2003: 138];

В 12 часов ночи уехал от меня Михайло Семенович Щепкин. ... Шесть дней, шесть дней полной, радостно-торжественной жизни! И чем я заплачу тебе, **мой** старый, **мой** единый **друзе**? Чем я заплачу тебе за это счастье? [Шевченко 2003: 139];

друг мой единый, **мой** искренний, **мой** незабвенный Михайло Семенович Щепкин [Шевченко 2003: 139];

пустился отыскивать **своего** друга М. С. Щепкина. ...облобызав **моего** великого друга, отправился я к доктору Ван-Путерену [Шевченко 2003: 161].

Следует отметить, что систематическое сочетание имени *Михаил Щепкин* и его текстовых кореферентов с притяжательным местоимением *мой* способствует интенсивной интимизации образа Щепкина – друга, товарища, помощника, наставника, родственной души.

«Ось интимизации», на которую Тарас Шевченко проектирует свое восприятие Михаила Щепкина как духовно близкого, родного человека, является определяющей и для микроконтекста с оценочной номинацией *друга*. Ее присутствие в русскоязычном дискурсе дневника Тараса Шевченко – это проявление его украинского языкового сознания: *Получил письма от Щепкина Старый друга пишет, что он приедет ко мне колядовать на праздник* [Шевченко 2003: 134]. Такие суффиксальные номинации на уровне словообразования обнаруживают украиноцентричность речемышления автора. Ведь, как справедливо утверждает Татьяна Космеда, «для украинского национального характера присуща высокая степень интимизации, что проявляется, например, частотностью использования суффиксов субъективной оценки» [Космеда 2000: 248–268]. Созвучное мнение высказывает лингвист Светлана Ермоленко: «Различные стилистические колориты – ласковость, нежность, интимность, доброжелательность, возмущение, гнев – создаются эмоционально окрашенной лексикой» [Ермоленко 1999: 322].

Эффективным средством актуализации оценки являются номинативные предложения. В дневнике Тараса Шевченко эти конструкции выполняют особые коммуникативные функции: в тексте они всегда акцентированы и с точки зрения синтаксического оформления высказывания, и в аспекте его эмоционально-экспрессивного выделения, сравн.:

Не многим из нас Бог посылает такую полную радость, и весьма, весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как М[ихайло] С[еменович]. **Счастливый патриарх-артист!** [Шевченко 2003: 138];

слушатели видели перед собою юношу пламенного, а не 70-летнего старика Щепкина. **Гениальный актер и удивительный старик!** [Шевченко 2003: 186];

Он [Щепкин – И. С.] приехал сюда по случаю юбилея Гедеонова и, не зная моего адреса, искал меня в Академии и зашел к графине, зная, что я там бываю. **Догадливый мой великий друг!** [Шевченко 2003: 185];

Получил письма от Щепкина... **Добрый, искренний друг!** [Шевченко 2003: 135];

Неутомимый друг! [Шевченко 2003: 121];

Благороднейший друг! Написал мне самое искреннее, самое душевное письмо [Шевченко 2003: 14].

Следует отметить, что все приведенные в качестве примеров номинативные предложения являются восклицательными. По мнению

ученых, именно восклицательные знаки, как традиционные средства экспрессивной пунктуации, наиболее часто используются авторами для передачи дополнительного прагматического смысла высказывания. Именно они выражают откровенную авторскую позицию, усиление целой гаммы эмоций и чувств, передают лиризм, свидетельствуют о «постоянном поиске автора, внутренней борьбе, глубочайшем анализе собственной жизни и жизни окружающих, а также сложившихся событий, различных ситуаций, которые имеют ярко выраженную эмоционально-экспрессивную окраску» [Приймак 2010: 246].

С точки зрения аксиологии и прагматики спонтанность речи дневниковых записей – это своеобразная корреляция Ego и AlterEgo автора. Об этом свидетельствуют как положительные, так и негативные комментарии Тараса Шевченко по поводу поведения Михаила Щепкина в различных ситуациях. Приведем для подтверждения концептуально важное высказывание Татьяны Космеды: «Дневниковый текст предполагает наличие различных, даже диаметрально противоположных, острых оценок одного и того же лица, поскольку отражает искренний диалог Ego и AlterEgo автора, объективно показывая изменчивость его мировосприятия, право на выражение субъективных мыслей» [Космеда 2012: 294]. В частности, в тексте дневника наряду с обычно последовательными положительными характеристиками появляются эпизодические неодобрительные оценки поведения Михаила Щепкина:

Христос воскрес! В семействе М[ихайла] С[еменовича] торжественного обряда и урочного часа для разговен не установлено. Кому когда угодно. Республика. Хуже, анархия! Еще хуже, кощунство! ...Это просто поругание святыни! [Шевченко 2003: 166].

Обобщая, констатируем, что актуализация в тексте «Журнала» Тараса Шевченко концепта «Михаил Щепкин» иллюстрирует его способность стимулировать многочисленные «вербальные реакции», создающие своеобразную ассоциативно-вербальную сеть, ряд прагматических смыслов. Анализируемый концепт не только выполняет основную, идентификационную функцию, но и открывает перспективы понимания и оценки окружения, поскольку «имя собственное содержит в прагматической структуре своего значения модальные компоненты и ценную культурологическую информацию» [см.: Космеда 2001: 48–57].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- ВОВК, В. (2003): *Спогади*. Київ: Либідь.
- ДЕРМАН, А. (1933): Черты из биографии и творчества М. С. Щепкина. In: *Записки актера Щепкина*. Москва: Искусство, с. 235–371.
- ДЗЮБА, І. (2008): *Тарас Шевченко: Життя і творчість*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- КОСМЕДА, Т. (2000): *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка.
- КОСМЕДА, Т. (2012): *Ego і AlterEgo Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*. Дрогобич: Коло.
- КОСМЕДА, Т. (2001): Концепт «Даль» в тексті щоденника Т. Г. Шевченка. In: *Володимир Даль і сучасна філологія: Науковий збірник*. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, с. 48–57.
- МАСЛОВА, В. (1997): *Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста*. Минск: Высшая школа.
- МЕЛЬНИЧЕНКО, В. (2008): *Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін»*. Москва: ОЛМА Медіа Групп.
- МЕЛЬНИЧЕНКО, В. (2010): *Українська душа Москви (Михайло Максимович, Михайло Щепкін, Осип Бодяньський, Микола Гоголь)*. Москва: ОЛМА Медіа Групп.
- МОМОТ, Н. (2006) *Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Кіровоград.
- НОВОЖЕНЕЦЬ, Г. (2008): Прояви української ментальності в мистецтві української діаспори: світоглядні лінії та позиції. In: *Вісник ЛНУ імені Івана Франка*, 2008, № 8, с. 139–144.
- ОРЛЮК, С. (2000): Концепт «Пушкін» в очерке М. Цветаевой «Мой Пушкин». In: *Мова ў святле класічнай спадчыны і сучасных парадигм*. Гродно: ГрГУ, с. 140–145.
- ОРЛЮК, С. (2000): Референционное пространство концепта «Пушкин» в мнении наших современников (на материале юбилейных статей). In: *Сборник статей V Республиканской научной конференции студентов, магистрантов и аспирантов Республики Беларусь*, 2000, Ч. 3, Гродно: ГрГУ, с. 149–152.
- ПРИЙМАК, А. (2010): Мовні засоби реалізації експресивності та емоційності у щоденникових текстах на синтаксичному рівні (на матеріалі «Щоденника» Т. Г. Шевченка). In: *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 2010, Вип. 21, с. 245–250.
- РУБЧАК, Б. (1991): Живописний Шевченко («Журнал» як текст). In: *Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. Секція: Філологічна*, 1991, Нью Йорк, Т. 214, с. 65–90.
- ЧАЛЫЙ, М. К. (1882): *Жизнь и произведения Тараса Шевченко*. Киев: Типография К. Н. Милевского.
- ШЕВЧЕНКО, Т. (2003): Журнал [Щоденник] 1857. In: *Т. Шевченко: Зібрання творів*: у 6 тт. Т. 5, с. 9–187.
- ЄРМОЛЕНКО, С. (1999): *Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови)*. Київ: Довіра.

Профиль автора:

Сырко Ирина Мирославовна

Кандидат филологических наук, доцент кафедры германских языков и переводоведения, докторант кафедры языковой и межкультурной коммуникации Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко.

Сфера научных интересов – диариумология.

Дрогобычский государственный педагогический университет им. И. Франко (ДГПУ)

улица И. Франко 24

город Дрогобыч, 82100

Львовская область

Украина

<http://www.pk.drohobych.net/>

<http://drohobych.net/ddpu>

irynasyrko@ukr.net

Josef Šaur: *Boris Nikolajevič Čičerin o ruských dějinách: (státní škola jako historiografický a společenský fenomén)*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. 2015. 298 s. ISBN 987-80-210-8051-5.

Brněnská slavistika je v českém kontextu specifická tím, že od samých svých počátků věnuje systematickou pozornost reflexi svého oboru a historického bádání o slovanských zemích. Josef Šaur svými dosud publikovanými studiemi, věnovanými zejména A. V. Florovskému, stejně jako svou nejnovější monografií prokázal, že dokáže navázat na dosavadní tradice svého oboru a ve zkoumání na poli dějin vědy se ctí pokračovat.

Boris Nikolajevič Čičerin patří spolu s K. D. Kavelinem, S. M. Solovjovem a T. N. Granovským k jádru tzv. státní školy ruské historiografie. Škola nese své jméno podle toho, že její členové pohlíželi na historii především jako na dějiny státu, jeho institucí a s tím souvisejících státoprávních otázek. Jakožto přesvědčení západníci tito historici stáli v opozici k slavjanofilskému proudu v soudobé ruské inteligenci.

Česká monografie o Čičerinovi však zdaleka není pouze sondou do dějin ruského dějepisceví. Autora totiž zajímá Čičerin nejen jako historik, ale rovněž jako výrazná postava společenského a politického života Ruska 19. století.

Josef Šaur sleduje celý Čičerinův život od konce 20. let až do počátku 20. století. Českým čtenářům se tak dostává do rukou obsáhlá biografie ruského intelektuála, do jehož života se promítaly všechny bouřlivé proměny, jimiž Rusko prošlo v průběhu 19. století. V knize sledujeme Čičerinovo „dětství, chlapectví a jinošství“ v éře Mikuláše I. (jestliže si J. Šaur pohrává s aluzemi na ruskou klasickou literaturu, není to jen forma ozvláštnění odborného textu, neboť sami ruští intelektuálové 19. století měli sklon nahlížet vlastní život prizmatem soudobé krásné literatury). Mládí prožil Čičerin v době celospolečenské frustrace z výsledku krymské války a všeobecného vědomí nezbytnosti nápravy vnitřního stavu Ruska, kdy se do sporů o nevolnickou

otázku velmi silně promítaly spory mezi slavjanofily a západníky. Řešení pro budoucnost bylo přitom hledáno rovněž v poznání a porozumění minulosti, čímž se historické bádání o ruské rolnické občině stávalo naléhavě aktuálním problémem. Právě v této době, v 50. letech a v první polovině 60. let, se Čičerin profiluje jako historik tzv. státní školy.

Od poloviny 60. let však opouští bádání o ruských dějinách a plně se soustředí na své společenské angažmá. V roce 1881 je dokonce zvolen moskevským starostou, tedy do nejvyšší volené funkce v tehdejšímu Rusku. Velmi ostře se staví proti aktivitám radikální mládeže, opírající se o západoevropský socialismus a usilující o jeho transformaci v ruském prostředí, kde nejpalčivějším tématem nebyla dělnická, nýbrž rolnická otázka. Čičerin však radikální levici nekritizoval z pozice samoděržaví, nýbrž jako stoupenec reformního proudu, jenž se stále více dostával do pozadí tlakem z obou krajních pólů politického spektra. Zejména v dramatických 80. letech se intenzivně věnoval konstituční otázce a návrhům reform, jež měly Rusko, zmítané stupňujícím se násilím, vyvést z krize. Vláda se však jakýmkoli náznakům parlamentarismu a konstitučního zřízení urputně bránila.

Ačkoli jsou dnes již ve světové vědě k dispozici odborné práce prakticky o celém politickém spektru ruské společnosti 19. století, od krajní pravice až po krajní levici, v obraze Ruska 19. století dominuje důraz právě na extrémní projevy, zatímco ruský liberalismus u nás stále zůstává poměrně málo známým fenoménem. Díky tomu, že Josef Šaur vyvázal téma díla B. N. Čičerina a státní školy z poněkud úzce akademického tématu dějin ruské historiografie a akcentoval společenský rámec Čičerinových aktivit, dokázal velmi plasticky a precizně představit liberálně orientované křídlo ruské inteligence, jež si v carském Rusku stále více uvědomovala, že není s to jakkoli razatněji prosadit své vize společenských reformů vůči tlaku z obou protilehlých pólů ruského politického života.

Jitka Komendová

K. Koczur – Lejk: *Bartłomiej Paprocki – piśmiennictwo i przekład. W stronę kontrreformacji*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. 2014. s. 274. ISBN 978-83-7241-968-2.

K. Pražáková: *Obraz Polsko-litevského státu a Ruska ve zpravodajství české šlechty (1450–1618)*. České Budějovice: Jihočeská Univerzita 2015. 323 s. ISBN 978-80-7394-509-1.

Zainteresowania badawcze polskich historyków i literaturoznawców dość często związane były z zagadnieniami bohemistycznymi, co wydaje się całkowicie zrozumiałe wzięwszy pod uwagę wzajemne sąsiedztwo. I chociaż ziemie czeskie zawsze sąsiadowały z Polską, to nie wszystkie okresy cieszyły się jednakowym zainteresowaniem polskich badaczy. Zwracano przykładowo uwagę na słabość komparatystycznych studiów polsko – czeskich, które koncentrowałyby się na kwestiach kultury dawnej.

Nie oznacza to oczywiście, aby polskich bohemistów czy szerzej filologów kultura dawna w ogóle nie interesowała. W kontekście kultury dawnej dawało się na przykład obserwować wyraźną preferencję do badań nad schyłkową fazą Średniowiecza, czyli nad okresem husytyzmu. Epoki wcześniejsze omawiane były przede wszystkim w kontekście wpływu wywieranego przez czeską kulturę i piśmiennictwo na polski obszar kulturowy, przy czym badania komparatystyczne utrudnione były głównie ze względu na małą ilość zachowanych polskich tekstów średniowiecznych. Badania nad husytyzmem inspirowane były w dużej mierze metodologią marksistowską i zaowocowały one przede wszystkim monografią Ewy Maleczyńskiej. Kolejne pokolenie polskich historyków podjęło dalsze prace nad tymi zagadnieniami, rozszerzając horyzont badawczy zarówno o epokę przedhusycką, jak i okres drugiej połowy XV wieku, przede wszystkim dało się jednak zauważyć uniezależnienie dyskursu naukowego od uwarunkowań politycznych. Ten kierunek badań jest zresztą kontynuowany do dziś – głównie w środowiskach polskich historyków, o czym świadczą najnowsze opracowania mediewistyczne, takie jak poprawiona wersja monografii *Między czeskim utrakwizmem a rzymską ortodoksją* K. Baczkowskiego czy też *Rewolucja husycka. Przedświt i pierwsze lata* St. Byliny.

Zdecydowanie mniej uwagi poświęcano kwestiom polsko – czeskim związanym z epoką nowożytną. Istniały oczywiście pojedyncze opracowania związane z wiekiem XVI czy XVII, jednak całościowy obraz polskich badań bohemistycznych nad kulturą wczesnej epoki nowożytnej nie był zbyt obfity. Wyjątkiem niewątpliwie było opracowanie H. Gmitera zatytułowane *Związki intelektualne polsko – czeskie w okresie Odrodzenia (1526–1620)*

pozostające do dziś najpełniejszym opracowaniem kontaktów kulturalnych między Polską a Czechami w tym okresie wczesnej nowożytności. W odniesieniu zaś do stulecia XVII wspomnieć wypada o bardzo drobiazgowych pracach poświęconych obecności braci czeskich w Polsce i ich wpływowi na kształtowanie się polskiego ruchu reformacyjnego.

Końcówka roku 2014 wskazuje, że dotychczasowy deficyt w badaniach nad polsko-czeskimi kontaktami kulturalnymi wczesnej epoki nowożytnej być może ulegnie zatarciu. Dwie prace, które ukazały się na polskim rynku wydają się sygnalizować, że dostrzeżono konieczność dokładniejszej refleksji nad tym okresem.

Pierwsza z omawianych książek to monografia poświęcona Bartłomiejowi Paprockiemu napisana przez związaną ze szczecińskim ośrodkiem Klaudię Koczur-Lejk, zatytułowana *Bartłomiej Paprocki – piśmiennictwo i przekład. W stronę kontrreformacji*. Postać Paprockiego mogłaby w zasadzie symbolizować jakiegokolwiek polsko-czeskie prace komparatystyczne dotyczące literatury dawnej. Mimo to historia polskiego autora uciekającego z przyczyn politycznych na Morawy i tu dokonującego (samodzielnie i z pomocą autochtonów) przekładów własnych prac, a następnie tworzącego nowe teksty w gorącym okresie poprzedzającym wydarzenia roku 1620 nie doczekała się dotychczas innych opracowań niż pochodząca z 1946 roku monografia K. Krejčího. W nowej monografii widać wyraźne odejście od biografistycznych metod uprawiania historii literatury, dlatego też uwaga polskiej badaczki skupiona zostaje na konkretnych zjawiskach językowych, dzięki którym udaje się jej w nowy sposób przedstawić relacje łączące czeskie teksty z ich polskimi odpowiednikami, jak również zaprezentować jaki był wpływ ideologii związanej z kontrreformacją na kształt adaptowanych tekstów polskich. Niewątpliwie szkoda, że Autorka nie zdecydowała się sięgnąć po aparat pojęciowy związanych z literaturą dawną. Wymusiło to na niej posługiwanie się takimi pojęciami jak literatura katechizująca czy religijnie kształcąca, które to pojęcia nie są w stanie zastąpić terminologii wywodzącej się z retoryki. Również w kwestiach translatologicznych Autorka nie zdecydowała się sięgnąć po teorie dawnego przekładu, które są w polskiej literaturze przedmiotu bardzo dobrze opracowane. Niemniej jednak monografia Klaudii Koczur – Lejk jest istotnym krokiem na drodze unowocześnienia polskich badań bohemistycznych, poświęconych kulturze dawnej. Szczególnie ciekawe są ustalenia Autorki dotyczące transformacji genologicznych, do jakich doszło w wyniku tłumaczenia przez Paprockiego jego własnych tekstów. Różnice konfesyjne pomiędzy ówczesną Polską a Czechami prowadzą do zmieniania wiersza na prozę, satyr na traktaty moralne itp. Tego typu zmiany są niezmiernie ciekawym zjawiskiem dokumentującym odrębność polskiego i czeskiego szeregu kulturowe-

go na przełomie XVI i XVII wieku. Równie ciekawym aspektem jest analiza zmian w obrębie ideologii Paprockiego, do jakiej doszło w wyniku emigracji do Czech. Autorka zauważa, że zamieszkanie w społeczeństwie, w którym spory konfesyjne mają długą i bogatą tradycję doprowadziło Paprockiego do radykalizacji światopoglądowej, co pozwala tylko poddawać w wątpliwość stereotypowe sądy o tolerancji cechującej społeczność szlachty polskiej na przełomie XVI i XVII wieku. Teza nazywająca ówczesną Polskę „państwem bez stosów” jest do dziś jednym z ulubionych polskich autostereotypów poznawczych, jednak ustalenia K. Koczur – Lejk jasno pokazują jak słaba i powierzchowna była to tolerancja. Oczywiście nie sposób na podstawie jednego tylko Autora orzekać o fałszywości wyobrażeń zbiorowych, jednak można zaryzykować stwierdzenie, iż monografia *Bartłomiej Paprocki – piśmiennictwo i przekład. W stronę kontrreformacji* wyraźnie wskazuje na konieczność dalszych badań nad polską emigracją w Czechach i na Morawach na przełomie XVI i XVII wieku. Być może polsko – czeskie badania komparatystyczne będą w stanie wskazać na pewne zjawiska, które w kontekście badań polskich dotychczas umykały uwadze badaczy.

Książka druga to obszerny wybór przełożonych na język polski prac zasłużonego czeskiego historyka Jaroslava Pánka zatytułowany *Czechy a Polska na progu czasów nowożytnych*. Nie sposób w krótkim tekście zaprezentować całej złożoności tego przedsięwzięcia, wystarczy jednak powiedzieć, że 35 obszernych nieraz studiów układa się w dokładny opis tego, co łączyło i dzieliło Polskę i Czechy w wiekach XVI i XVII. Obszerna monografia licząca łącznie prawie 650 stron jest pierwszym tak dużym przedsięwzięciem edytorskim poświęconym związkom polsko – czeskim od '60 XX wieku, kiedy to ukazało się dwutomowe opracowanie *Češi a Poláci v minulosti* i choćby z tego powodu warto na omwianą publikację zwrócić uwagę. Cała praca jawi się jako olbrzymie źródło inspiracji dla dalszych prac historycznych, ale również jako swoisty drogowskaz, co do ewentualnych postulatów badawczych z dziedziny szeroko rozumianego literaturoznawstwa. Znamienne jest przy tym, że większość studiów prezentowanych w polskim tomie koncentruje się na zjawiskach obecnych w życiu politycznym do roku 1620 i tym samym w wyraźny sposób wskazują, w jakim kierunku mogą podążać badania istotne zarówno dla polskiego jak i czeskiego szeregu kulturowego.

Obie omawiane publikacje jasno wskazują, że początek epoki nowożytnej jest przestrzenią, o której nie można powiedzieć, by była dostatecznie zmapowana. Nie jest zresztą przypadkiem, że w ostatnich latach w polskim literaturoznawstwie pojawiło się kilka przynajmniej inicjatyw badawczych, które poddają w wątpliwość dotychczasowy ogląd epoki humanizmu i odrodzenia, spośród których w tym miejscu warto wymienić choćby serię mo-

nografii poświęconych polskiemu humanizmowi¹ czy też tom *Reformacja w dawnej Rzeczpospolitej i jej europejskie konteksty*. Postulaty badawcze wskazują, że w polskich środowiskach podejmowane są próby analogiczne do tych, które widać również na gruncie czeskim, czego dowodzi otwartą niedawno na łamach czasopisma „Česká Literatura” dyskusja poświęcona pojęciu czeskiego humanizmu. Może się zatem okazać, iż konteksty polskie pomagają zrozumieć specyfikę czeskiej literatury tego okresu i *vice versa*. Nie jest bowiem przypadkiem, że w obu tych sąsiadujących ze sobą szeregach historycznoliterackich w tym samym mniej więcej czasie pojawiły się próby nowego spojrzenia na wąski wycinek ich dziedzictwa kulturowego.

Dowodzi tego choćby jedna z nowszych publikacji, które ukazały się w Czechach, mianowicie monografia Kateřiny Pražakové zatytułowana *Obraz Polsko-litevského státu a Ruska ve zpravodajství české šlechty (1450–1618)*. Książkę tę warto wspomnieć tutaj nie tylko ze względu na jej polsko – czeski charakter, ale przede wszystkim ze względu na fakt, iż korzysta ona z dotąd niechętnie wykorzystywanego źródła. Jak zauważa Autorka we wstępie przedmiotem zainteresowania historyków były już druki ulotne, które właśnie na końcu XVI wieku zaczęły zdobywać popularność, nie poddano natomiast analizie zbiorów rękopiśmieniowych, w których zachował się szereg materiałów, które dziś uznalibyśmy za teksty publicystyczne. Źródło to zdaje się idealnie pasować do badań rekonstruujących świadomość geograficzną, polityczną czy wyznaniową ludzi przełomu XVI i XVII wieku. Sięgnięcie po tego typu źródła nie byłoby oczywiście możliwe bez wcześniejszych prac historyków, takich jak choćby prace J. Pánka oraz bez prac o charakterze edytorskim, które dla historyków literatury mogą być niezmiernie ciekawe, jak to ma miejsce choćby w wydanej niedawno edycji pamiętników Pavla Korky z Korkyně.

Wszystkie wymienione prace układają się w wyraźny ciąg prac badawczych prowadzonych na materiale komparatystycznym, łączących wysiłki filologów, historyków i przedstawicieli innych dyscyplin. Widać wyraźnie, że nasze dotychczasowe pojęcie o fazie przełomowej pomiędzy Renesansem a Barokiem będzie przechodziło stopniową ewolucję, w wyniku której dotychczas stosowane pojęcia takie jak czeski humanizm utrakwistyczny czy narodowy albo polskie „państwo bez stosów” mogą stracić swoją wyrazistość.

Michał Hanczakowski

¹ Najważniejsze pozycje z 9-tomowej serii to: *Humanizm polski i wspólnoty: naród – społeczeństwo – państwo – Europa* pod redakcją M. Cieńskiego i *Humanitas. Projekt antropologii humanistycznej* pod redakcją A. Nowickiej-Jeżowej. Warto wspomnieć, że na marginesie tego projektu wydany został również tom poświęcony ściśle zagadnieniom polsko-czeskich kontaktów literackich: J. Linka, *Polonika czeskie doby renesansu, baroku i oświecenia w bibliotece premonstratensów na Strahowie (Praga), Warszawa 2009*.

***Pograniczność i pogranicza w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych.* Wojciech Chlebda i Ivana Dobrotová (eds.), Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2015, 248 s., ISBN 9788373956445.**

Monografia *Pograniczność i pogranicza w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych* pod redakcją naukową Wojciecha Chlebdy i Ivany Dobrotovej prezentuje różnorodne spojrzenia badawcze na ciekawe i inspirujące zjawisko, jakim jest pogranicze. Praca pokazuje, że pogranicze jest nie tylko abstrakcyjnymi liniami, jakie znajdziemy na mapie, ale też i historią ludzi, miejsc, języka, kodowanych znaczeń. Stanowi też efekt badawczy współpracy dwóch jednostek naukowych – czeskiej Katedry Sławistyki Uniwersytetu Palackiego w Ołomuńcu oraz polskiego Instytutu Sławistyki Uniwersytetu Opolskiego, które to uczelnie realizowały międzynarodowy projekt badawczy „Uniwersytety na rzecz pogranicza”. W ramach projektu – obok wymienionej pozycji – powstały jeszcze *Tematický česko-polsko-ruský a polsko-česko-ruský slovník pohraničí. Tematiczny česko-polsko-rosyjski i polsko-česko-rosyjski slovník pogranicza*, red. W. Chlebda, I. Dobrotová (Opole 2015) oraz interaktywna mapa pogranicza polsko-czeskiego, funkcjonująca pod adresem internetowym: www.dobratrasa.eu.

Monografia podejmuje ważny i inspirujący temat, jakim jest wielokulturowość, wielojęzyczność czy wielokodowość tytułowego pogranicza. Temat stanowi pole do różnorodnych badań naukowych, ale też i poza nie wykracza, co w pracy uwidacznia się w narracji, kiedy to część autorów wykorzystuje perspektywę własnego doświadczenia z kategoriami pograniczności i pogranicza, gdyż pochodzą z pogranicza lub zostali przez nie ukształtowani. Taka perspektywa osobistego doświadczenia buduje dualizm pojęcia samej granicy, która może zarówno dzielić, izolować, jak i łączyć osoby żyjące na pograniczu. Dzieło w swojej strukturze jest bardzo przejrzyste – składa się z 14 tekstów, które, podzielone na cztery części, tworzą spójną tematycznie i problematycznie całość. Otwiera je tekst Wojciecha Chlebdy *W pryzmatach pogranicza*, w którym autor prezentuje założenia i przebieg projektu realizowanego przez polsko-czeskich badaczy. Tekst ten może być doskonałą inspiracją dla innych ośrodków naukowych, w ramach tak zwanych dobrych praktyk.

Część pierwszą tomu, zatytułowaną *Pogranicze – problemy terminologiczno-pojęciowe*, tworzą teksty skupione wokół pojęcia „pogranicze” oraz pojęć pokrewnych i powinowatych. Otwierający dział tekst Jana Jeništy odkodowuje różnice w rozumieniu i konotowaniu pojęcia pogranicza przez Czechów i Polaków. Z punktu widzenia polskiego czytelnika zaskakujące jest,

jak bardzo powiązane są ze sobą w języku czeskim pojęcia: *pogranicze/ granica* ziem czeskich oraz *Sudety*, też fakt, iż wyrazy *pogranicze-pohraničí, granica- hranice, Sudety- Sudety* i ich pochodne nie mają w obu językach (polskim i czeskim) tego samego znaczenia. Kolejne dwa teksty tego działu to ogląd pogranicza w kontekście literackim (Michał Hanczakowski) oraz w naukach społecznych i humanistycznych, w szczególności w socjologii i politologii (Wojciech Chlebda).

Na drugą część monografii *Pogranicze w kontekście historii i historiografii* składają się dwa teksty. Pierwszy (Wojciecha Opióła *Pamięć zbiorowa i tożsamość historyczna lokalnej społeczności pogranicza*) obrazuje pojęcie pogranicza z perspektywy badania opartego na socjologiczno-politologicznej analizie studium przypadku. Problemem badawczym, jak zaznacza sam autor, jest Nysa (niewielkie miasto powiatowe województwa opolskiego) oraz społeczność tego miasta. Analizie poddano miejsca, które tworzą lokalną pamięć, między innymi pomniki, nazwy ulic, stowarzyszenia i fundacje. Na drugi tekst (Iwona Bielińska-Gardziel *Oral history w badaniach pogranicza: relacje przesiedleńców*), wykorzystujący metodę badawczą *oral history* (zwaną też „historią mówioną”), składają się jednostkowe relacje wspomnieniowe przesiedleńców ze Wschodu, którymi zaludniono Śląsk po II wojnie światowej.

W kolejnym, trzecim rozdziale zatytułowanym *Sytuacja językowa na pograniczach* zamieszczone zostały typowo lingwistyczne analizy. Autorzy tekstów: Anna Zielińska, Jiži Muryc i Jana Raclavská, Ivana Dobrotová, Irena Bogocz i Małgorzata Bortliczek przedstawili analizy sytuacji językowych dwóch regionów pogranicznych: pogranicze polsko-niemieckie (Ziemia Lubuska) oraz pogranicze polsko-czeskie (Śląsk Cieszyński). Szczególne miejsce wśród analiz zajął kontekst Zaolzia. Region ten cechuje wielokulturowość, a co za tym idzie wielokodowość, która kreuje obraz świata mieszkańców Zaolzia. Żyją tu bowiem przedstawiciele różnego pochodzenia i różnych narodów. Obok podziału narodowościowego na ludność polską i czeską, a dawniej też niemiecką, funkcjonuje również między innymi podział na ludność autochtoniczną i pochodzenia napływowego. Stanowi to atrakcyjne pole do badań polsko-czeskiego pogranicza nie tylko językowego.

Ostatni z rozdziałów – *Literackie i kulturowe konteksty pogranicza* – zawiera największą ilość prac. Autorki tekstów (Marie Sobotková, Elżbieta Dąbrowska, Krystyna Kossakowska-Jarosz, Elżbieta Szymańska-Czapłak, Urszula Zajączkowska) przedstawiają pogranicze „wszędzie” – w literaturze, na styku i przenikaniu się kultur, w obszarze dydaktyki, wykorzystującej narzędzie Internetu w międzynarodowych projektach edukacyjnych, czy też

w istnieniu placówki życia kulturalnego, jaką jest muzeum – na przykładzie Muzeum Śląska Opolskiego.

Praca, w której znalazły miejsce tak różnorodne perspektywy oglądu pograniczności i pogranicza, wydaje się dopiero otwierać szerokie pole do dalszych prac i dyskusji na ten temat. Okazuje się bowiem, że pogranicze jest fenomenem o złożonej wieloaspektowej i otwartej naturze, jedną z istotnych kategorii nauk społecznych i humanistycznych. Niezależnie od tego, ile do tej pory rozważań na ten temat podjęto, nadal jest to zjawisko inspirujące, prezentujące różne kierunki badań, co pokazuje omawiana monografia. Całość tomu dopełnia bogata bibliografia. Pozycja ta może spełniać rolę „przewodnika”, w którym odbija się szeroko pojęty obszar pogranicza i pograniczności polsko-czeskiej. Dzięki zawartości merytorycznej i strukturalnej praca skierowana jest do odbiorców o różnych zainteresowaniach. Daje ogląd zarówno socjologiczny, językowy, jak i literacki oraz pozwala dogłębniej spojrzeć na szeroko pojętą kulturowość obszaru pogranicza i pograniczności.

Magdalena Kafara

Výzkumné centrum pro dějiny východní Evropy posílí česká rusistická studia

Dne 1. září 2015 začalo při Historickém ústavu Akademie věd ČR pracovat Výzkumné centrum pro dějiny východní Evropy. Jedná se o specializované výzkumné centrum, jehož členy a členy vědecké komise jsou odborníci z České republiky, Slovenska, Polska i Ruska. Vedoucím Centra byl jmenován historik doc. Radomír Vlček, i když úkolem Centra není pouze historická práce. Výzkumné centrum je zaměřeno široce interdisciplinárně. Usiluje o zajištění spolupráce mezi badateli a výzkumnými institucemi, které se věnují tématům z kulturních, sociálních, hospodářských, duchovních i politických dějin východní Evropy v širokém komparativním náhledu literatury, jazyka a umění a tématům o minulosti tohoto oboru. Zaměřuje se na podporu a rozvoj meziinstitucionální i mezioborové spolupráce, v níž je kladen důraz na komparativní a víceoborové studium východní Evropy. Východní Evropa je při tom chápána jako geopolitický a kulturní prostor Ruska, Ukrajiny, Běloruska, Pobaltí a zemí někdejšího Sovětského svazu s převahou slovanského vlivu a možnými přesahy do sousedních a vztahově s tímto územím provázaných oblastí i kultur. Jde o to otevřít komplexnější, v odborných náhledech, diskusích a nových pojetích generovaný pohled na východoevropský prostor a pomoci tím k jeho zevrubnému současnému poznání. Minulost východoevropského prostoru je přitom pojímána v širokém pohledu na řešení diskurzů a otázek a v kulturněhistorické a politické proměnlivosti.

Výzkumné centrum dějin východní Evropy vychází ze skutečnosti, že právě studium dějin východní Evropy má v českém prostředí hlubokou badatelskou tradici. Po dílčích analytických pracích předních českých historiků – bohemistů 19. století (Josef L. Píč, Josef Kalousek), kteří studium konkrétních historicko-východoevropských témat pojali jako cenný základ pro porovnání s děním v českém prostředí, demonstrovali zejména Jaroslav Bidlo a Tomáš G. Masaryk nezbytnost zevrubného studia dějin

východoevropského prostoru pro české prostředí. Skutečná analytická práce v oblasti dějin východoevropského prostoru a konstituování takového studia jako historického oboru se však objevily až v době mezi světovými válkami. Tematický i metodologický záběr historiků Jana Slavíka a Josefa Macůrka a jejich žáků ukázal vrstevnatost oboru a jeho nezbytnou komparativní dimenzi. Poválečný český a československý vývoj determinoval studium dějin východní Evropy do rámce ideologického zjednodušení a často i zkreslení. Teprve po roce 1990 se proto studium dějin východní Evropy v českém prostoru dostalo na pole svobodného výzkumu nadechujícího se k metodologické i tematické konkurenceschopnosti západnímu bádání. Rušení kateder a akademických pracovišť specializovaných na dějiny SSSR mělo jistě v první polovině 90. let 20. století svoje opodstatnění. Zabrzdilo však snahu historiků, aby čtyřicetiletá dominance marxistické metodologie, která způsobila absenci moderních výzkumných metod i témat, byla v dějinách východní Evropy rychle překonána. Nynější stav českého poznávání východní Evropy chápané v širokých geopolitických a kulturně-civilizačních souvislostech v celém světě a potřeba, aby se i české takto orientované studium vyjadřovalo k aktuálním problémům v historické retrospektivě, ukazuje, že je třeba české studium dějin východní Evropy rozšířit do časově mezioborové komparativní roviny a věnovat se širším kulturologickým a politologickým problémům. S tím bezprostředně souvisejí dějiny myšlení, idejí a dějiny mentalit v širokých souvislostech, stejně jako doposud nezpracované dějiny oboru rusistiky včetně proměn jeho metodologických zaměření.

Výzkumné centrum dějin východní Evropy se proto zaměří především na výzkum dějin ruského a sovětského impéria v jeho historické proměnlivosti a širší kulturologické souvislosti; bude především sledovat jeho společenské, státní, duchovní a myšlenkové aspekty. Stranou pozornosti neponechá dopad tohoto procesu na české, slovenské i další prostředí. Důležitou součástí práce bude nejen analytický, ale především komparativní přístup. Vedle elementárního studia proměn východoevropského prostředí jako celku bude zkoumat projevy každodennosti v rámci fenoménu proměn Svata/Moskevská Rus – imperiální/petrovské soustátí – sovětský celek. Pozornost rovněž bude věnovat proměnám českého pohledu na Rusko a východoslovenské prostředí, tedy především dějinám české a slovenské rusistiky, její historické podmíněnosti, objektivitě i dezinterpretaci. Dějiny východní Evropy se neobejdou bez mezioborového pohledu a konfrontace témat, metod, cílů i výsledků bádání s příbuznými společenskovědními obory. Ve vlastním bádání půjde proto o propojení pohledu historika, politologa, jazykovědce, uměnovědce a kulturologa na aktuální, historickou

reflexí objasnitelné problémy. To vše navazuje na tradici československého výzkumu dějin východní Evropy. Jde však rovněž o navázání širší mezinárodní spolupráce a sledování problémů v širší mezinárodní nejen středoevropské a východoevropské dimenzi.

V odkazu na vymezené úkoly Centrum uspořádalo na počátku listopadu 2015 v Brně na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity mezinárodní vědeckou konferenci *Víra v církev, víra ve stát. Proměny ruského státu, ruské pravoslavné církve, státní ideologie a víry*. Šlo v ní především o analýzu geneze, vývoje a proměn formování ruského státu s ukotvením, prolutím a determinací pravoslavnou církví a pravoslavnou vírou. Cíl identifikovat odlišnosti tohoto procesu od ostatního světa a posoudit, nakolik v moderním Rusku ideologie podléhala imperiální ideologii, byl nepochybně naplněn. Zájemci si budou moci přečíst vybrané statě účastníků konference na stránkách připravovaného čísla periodika *Studia Historica Brunensia* vydávaného Masarykovou univerzitou. Další podzimní akcí byla mezinárodní konference v Bratislavě připravená ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Komenského. Pod názvem *N. O. Losskij a podíl ruské inteligence v emigraci na rozvoji vědy* zazněla řada zajímavých příspěvků k problematice ruské emigrace, především její intelektuální a zejména filozoficky a historicky orientované elity. Statě vzniklé na bázi vybraných příspěvků z této konference budou rovněž publikovány, a to na stránkách odborného historického periodika Univerzity Komenského.

Na rok 2016 Centrum připravuje další dvě konference, jednu zaměřenou na otázku geneze a formování anarchistického myšlení ve východoevropském prostoru a druhou na problematiku dějin oboru, především historické rusistiky. Kromě toho Centrum připravuje přednášky svých členů a dalších významných osobností soustředujících se na Centrem sledovaná rusistická témata. Tyto přednášky se budou konat především v rámci doktorských čtení na několika českých a slovenských vysokých školách. Centrum rovněž připravuje zahájení prací na kolektivních monografiích věnovaných především kulturním východoevropským dějinám. Další informace o Výzkumném centru pro dějiny východní Evropy a aktualizaci programu činnosti lze najít na <http://www.hiu.cas.cz/cs/organizacni-struktura/vyzkumne-centrum-dejin-vychodni-evropy.ep/>.

Radomír Vlček

V časopise jsou publikovány původní vědecké a odborné studie s filologickou problematikou (od r. 2008 tvoří původní stati 80 % obsahu čísla) a další materiály (recenze, zprávy, kronika) z oblasti jazykovědné a literárněvědné rusistiky a dalších slovanských filologií. Příspěvky lze publikovat ve všech slovanských jazycích a v angličtině. Příspěvky jsou opatřeny anglickým abstraktem. V r. 2008 byla ustavena redakční rada a všechny příspěvky důsledně procházejí nezávislým, anonymním recenzním řízením.

Jsou přijímány pouze příspěvky, které nebyly dosud publikovány a nejsou přijaty k publikaci v jiném časopise, v tomto smyslu se podepisuje s autorem příspěvku přijatého k publikaci licenční smlouva vypracovaná právním oddělením UP v Olomouci. Poskytnuté příspěvky musí respektovat níže uvedené formální pokyny. V případě jejich nedodržení se příspěvky vrací autorům k úpravám a doplněním.

Všechny příspěvky procházejí nezávislým, objektivním, anonymním recenzním řízením (dva nezávislí posuzovatelé, z nichž ani jeden není členem redakce či pracovníkem stejného pracoviště jako autor či spoluautor).

Příspěvky je možno zasílat během celého roku. Uzávěrka je vždy k poslednímu dni měsíce ledna a června příslušného roku.

Pokyny pro autory

Texty příspěvků zasílejte na e-mail:

jindriska.kapitanova@upol.cz (studia linguistica),

jitka.komendova@upol.cz (studia litteraria).

Soubor v elektronické podobě musí být uložen pod příjmením autora (bez diakritiky, latinkou) s koncovkou .doc nebo docx (např. novak.docx, vychodil.doc).

Struktura a úprava příspěvku

Jméno autora bez titulů v pořadí: jméno, (jméno po otci), příjmení.

Stát a město, v němž autor příspěvku působí.

Název příspěvku.

Abstrakt v angličtině v rozsahu min. 500 až 700 znaků s mezerami včetně

názvu stati v angličtině. Uvádí se za slovem Abstract.

Klíčová slova v angličtině: 10–15 slov, oddělují se pomlčkami. Uvádí se za slovy Key Words.

Text příspěvku: základní text font Times New Roman, vel. 12 pt, řádkování 1,5, zarovnání vlevo, okraje 2,5 (nahore, dole, vlevo i vpravo). Neformátovat – formátování se v převodu do sázecího editoru ruší. Entrem oddělovat pouze odstavce, odstavce neodrážet ani neoddělovat mezerami. Nestránkovat. Mezititulky neoddělovat mezerami.

Celý text a všechny další součásti se píše fontem Times New Roman, vel. 12 pt. Doporučený minimální rozsah 27 000 znaků včetně mezer (včetně jména, názvu, abstraktu, klíčových slov, vlastního textu, poznámek, seznamu použité a excerpované literatury). Klíčová slova v textu (bez uvozovek) a příklady (bez uvozovek) se uvádějí kurzívou. Pro zvýraznění používejte tučné písmo. Podtrhávání není přípustné. Citace se uvádějí uvozovkami specifickými pro každý jazyk. Odkazy na citovanou či použitou literaturu se uvádějí v hranatých závorkách s uvedením příjmení autora, roku a čísla strany: [Novák 1997: 65]. Poznámky pod čarou používejte pouze pro doplňující informace, nikoli jako odkaz na literaturu.

Příklady uvádění jednotlivých titulů (základní formy) v seznamu literatury:

Knih, monografie, učebnice:

CRYSTAL, D. (2001): *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Článek v časopise:

GREGOR, J. (2006): Verbonominální spojení MÍT + abstraktum a jejich ekvivalenty v ruštině (z hlediska lingvodidaktického). *Opera Slavica XVI*, 2006, č. 4, s. 11–26.

Příspěvek ve sborníku:

JANČÁK, P. (1989): Mluva v severozápadočeském pohraničí. In: F. Daneš – J. Bachmannová – S. Čmejrková – M. Krčmová (eds.): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 239–249.

Elektronické zdroje:

КОЛЯДА, Н. (2010): Старосветские помещики (6. 9. 2010), kolyada.ur.ru/starosvet.

Informace o autorovi:

Jméno včetně titulů.

Stručný vědecký profil.

Adresa pracoviště.

Internetová stránka pracoviště.

E-mail autora.

Autoři odpovídají za jazykovou a gramatickou správnost textu. Příspěvky v rozporu s uvedenými pravidly, neschválené recenzním řízením či neodpovídající zásadám etiky nebudou publikovány.

Требования к оформлению статей

Общие требования

Для публикации в журнале принимаются статьи филологического, т.е. языковедческого, фразеологического, литературоведческого, переводческого содержания на всех славянских языках и английском языке, рецензии, информация о научных конференциях. Материалы публикуются бесплатно.

Принимаются только материалы, которые до сих пор не были опубликованы в другом журнале – в этом смысле с авторами статей заключается и подписывается соглашение о предоставлении редакции права публиковать данные материалы.

Предоставленные в редакцию статьи должны отвечать указанным ниже требованиям. В случае несоответствия материалов требованиям последние возвращаются авторам для переработки.

Все статьи подвергаются независимому, объективному, анонимному рецензированию.

Материалы в редакцию можно предоставлять в течение всего года. Первый номер выходит обычно в первой половине года, второй к концу того же года.

Авторы статей, рецензий, информации о конференциях, хроник несут персональную ответственность за языковую и грамматическую точность текста. Отклоненные рецензентами тексты к публикации не допускаются.

Тексты для публикации высылать по эл. почте: jindriska.kapitanova@upol.cz (studia linguistica), jitka.komendova@upol.cz (studia litteraria).

Требования к оформлению статей, материалов

Файл должен быть назван по фамилии автора только латинскими буквами с расширением doc. или docx. (например, *novak.doc* или *novak.docx*).

Структура статьи

Имя, (отчество) и фамилия автора

Название страны и города

Название статьи на языке статьи

Резюме на английском языке, включая переведенное на английский язык название статьи. Резюме приводится после слова Abstract. Объем резюме ок. 500–700 знаков.

Ключевые слова (10–15 слов под рубрикой Key Words).

Основной текст статьи печатается 12 кеглем в Times New Roman, межстрочный интервал 1,5. Все поля – 2,5 мм. Абзац обозначать только с помощью клавиши Enter, переносов не делать, страницы не нумеровать.

Редактор: Word for Windows.

Рекомендуемый минимальный объем текста 27 000 знаков (включая интервалы, текст, резюме и список использованной литературы).

Ключевые слова и слова-примеры, предложения-примеры выделять курсивом, в случае необходимости – жирным.

Цитаты выделять кавычками, не используя курсив (образец: «Цитата», „Citace“, “Citation”).

Ссылки в тексте оформляются квадратными скобками, где приводится фамилия автора, год издания и страница по образцу: [Бархударов 1975: 190–213].

Сноски просьба использовать только для примечаний, ссылки на использованную литературу оформлять так, как указано выше.

Подчеркивания не допускаются.

Список использованной литературы приводится в конце статьи под рубрикой *Использованная литература*.

Книга:

CRYSTAL, D. (2001): *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Статья в журнале:

GREGOR, J. (2006): Verbonominální spojení MÍT + abstraktum a jejich ekvivalenty v ruštině (z hlediska lingvodidaktického). *Opera Slavica* XVI, 2006, č. 4, s. 11–26.

Статья в сборнике:

JANČÁK, P. (1989): Mluva v severozápadočeském pohraničí. In: F. Daneš – J. Bachmannová – S. Čmejrková – M. Krčmová (eds.): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 239–249.

Электронные источники:

КОЛЯДА, Н. (2010): Старосветские помещики (6. 9. 2010), kolyada.ur.ru/starosvet.

Профиль автора:

Ф.И.О., включая ученую степень, звание

Краткое представление научных интересов автора

Полный адрес университета (места работы)

Веб-сайт организации

Электронная почта автора